

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ TA`LIMI WA`ZIRLIGI

A`JINIYat ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

PEDAGOGIKA FAKUL`TETI

«SU`WRETLEW O`NERI HA`M INJENERLIK GRAFIKASI»
KAFEDRASI

«Su`wretlew o`neri ha`m injenerlik grafikasi» ta`lim bag`dari
4 «b»-topar talabasi

AWEZBAEV QADIRBAY TILEUBAEVICH`TIN`
«Bina aldina kompozitsiyaliq mu`sin figuralarin islew jollari» atli
temasinda orinlag`an

BAKALAVR

PITKERIW JUMISI

Qorg`awg`a ruxsat
Pedagogika fakul`teti
dekani, dots_____Z.Klicheva

«Su`wretlew o`neri ha`m
injenerlik grafikasi»
kafedراس baslig`i, dots.
_____J.Darmenov

Ilimiy basshi: _____

dots. J.Darmenov

No`kis – 2015 jil

TEMA : BINA ALDINA KOMPOZITSIYA LIQ MU`SIN FIGURALARIN
ISLEW JOLLARI

J O B A :

Kirisiw.....	3
I-BAP. Mu`sinshilik tariyxinan.....	8
a) Mu`sinshilik tu`rleri ha`m materiallari.....	8
b) Qaraqalpaq mu`sinshilik o`nerinin` rawajlaniwi.....	10
v) Belgili mu`sinshiler do`retiwshiligi.....	15
II-BAP. Mu`sinshilik ha`m arxitektura.....	36
III-BAP. Bina aldina mu`sinshilik kompozitsiyalarin islew.....	39
a) Belgili tema tan`law.....	39
b) Jumisti baslaw : karkas, razmer baslang`ish jumislari.....	41
v) Jumisti juwmaqlaw.....	42
Juwmaqlaw.....	44
Paydalanilg`an a`debiyatlar.....	46

KIRISIW

Adamzat payda bolg`anli onin` turmisi, ja`miyetshilik rawajlaniwi ma`deniyat ha`m ko`rkem-o`ner menen, onin` jetiskenshiliklari menen tig`iz baylanisli. Ja`miyettin` basqishpa-basqish rawajlaniwi ma`deniyat ko`rsetkishlari menen belgilenedi. Ma`deniyattin` tu`rli ko`rinislerdegi jag`daylari ha`r bir ja`miyettin`, xaliqtin`, millettin` o`zgesheliklerin aniq ko`rsetedi. Usi belgilerge qaray usi jerdegi klimati, geografiyasi, da`stu`rlari, u`rip-a`detleri, bilimlari, o`nermentshilik ha`m xaliq qol-o`neri, jasaw sha`rayatlari, qizig`iwshiliqlari, diniy isenimleri, du`n`yag`a ko`z-qaraslari, ilahiy tu`sinikleri, ta`biyat ha`m uliwma a`tiraptag`i ba`rshe qubilislarg`a bolg`an qatnaslarin aniqlawg`a boladi. Alg`ashqi du`n`ya adamlari taslarg`a, u`n`girlerge islegen a`piwayi su`wretlerinde o`zlerinin` a`tirapindag`i waqiya ha`m ha`diyselerdi o`zinin` tu`sinikleri menen su`wretlengenin ko`remizsh. Usi da`wirlerden baslap mu`sinler islew, yag`niy a`tiraptag`i ko`rinislerdi tek g`ana siziqlar ha`m boyawlar menen su`wretlew menen sheklenip qalamastan, plastikaliq qabil etiw arqali ilaydan, taslardan, su`yekten, sonin` ala tu`rli metall tu`rlerinen quyma tu`rdegi kishigirim mu`sinler isley baslag`an.

Bizin` monumental iskusstvo salasinda a`melge asirg`an ja`ne bir u`lken jumisimiz teberik za`miynimizde tuwilip erjetken ha`m ma`n`gi uyqig`a ketken ulli a`ziz-a`wliyelerimizdin` esteliklerine yadgarlik komplekslerin tiklegenimizde ko`rindi. Atap aytqanda, Buxarada Abdulxaliq G`ijduvanie ha`m Bahawiddin Naqshband, Samarqandta Imam Buxariy ha`m Ima`m Maturidiy, Marg`ulanda Burxaniddin Marg`inoniy, tashkent sha`ha`rinde Hazrati Imom siyaqli estelik komplekslerin jarattiq. Xalqimiz turmisinda teren` iz qaldirg`an, bu`gingi ku`ni shin ma`nisinde muqaddes ziyarat orinlarina aylang`an bunay komplekslar ruwhiy du`n`yamizdi joqari ko`teriwege u`lken u`les bolip qosildi, desek ha`r ta`repleme tuwri boladi.

Sonin` menen qatar elimizde monumental iskusstvo tarawin rawajlandiriw boyinsha aldimizda ko`plegen waziypalar turg`anlig`in atap o`tiw lazim. Sonin` ishinde, bul salada da zamanago`y do`retiwshilik mektep jaratiw, usi maqsette ken` ko`lemde pikirleytug`in a`yyemgi tariyximiz, milliy ta`biyatimizdi teren` biletug`in, o`zi jaratip atirg`an obrazdin` barliq o`zgesheliklerin en` a`wele ju`reginen, qa`lbinen o`tkerip do`retiwge uqipli bolg`an jetik skul`pturlar ha`m arxitektorlardi ta`rbiyalaw aktual ma`sele bolip tur [6; 154-155].

Mu`sinshilik jillar dawaminda ha`r jerde tu`rli ko`rinislerde rawajlanip bardı. Onin` ha`r qiyli ta`sirde qabil etiliwi ha`m ko`rinislerine qaray ha`r qiyli tu`rlerge bo`linip ketken. Mu`sinshilik kompozitsiyalari tu`rli janrlarda jaratiladi ha`m kompozitsiyalardin` mazmunina qaray atamalar beriledi. Ko`pshilik jag`daylarda mu`sinshilik arxitekturaliq qurilmalar menen birgelikte, al, gey gezleri onin` ajiralmas bo`legi retinde islenedi. Bunda mu`sinshilik kompozitsiyalari arxitekturaliq sheshimge iye boliwi mu`mkin, olar diywallarg`a islengen yaki tikkeley arxitekturaliq kompozitsiyanin` dawami retinde imorat fasad ko`rinishin bezew maqsetinde onin` aldında ornatilg`an o`z aldında bo`lek ko`rinislerde boliwi da mu`mkin.

Bunday kompozitsiyalar tu`rli mazmunda, tu`rli ko`rinislerdegi, tu`rli ko`lemde, tu`rli bag`darda orinlaniwi menen ajiralip turadi. Usınday kompozitsiyalar imaratqa ja`ne de ko`rik beredi, ja`nede mazmunli etip ko`rsetedi. Imarat aldi ta`repi mu`sinler menen bezew a`yemgi da`wirlerden berli u`rdiske aylang`an hamde ha`zirgi ku`nde de ko`p jerlerde usınday ko`rinisli kompozitsiyalardi ushiratiwg`a boladi.

Mu`sinshilik penen bezew usillari ju`da` ko`p. Ha`r qiyli ellerde o`zgeshe atamalg`a ha`m mazmunga` baylanisli bolg`an kompozitsiya tek g`ana imarat aldi ta`repi bezew menen birge, imarat aldındag`i bag`, gu`lzarliq yaki ha`wli ishindegi bosliqti da ja`nede bayitiw ushin, bos jerlerdi toliqtiriw maqsetinde de ornatiladi.

Usi bag`dardag`i jumislardi u`yrenip bariw u`lken a`hmiyetke iye. Olardin` tu`rleri, rawajlaniwinin` tariyxi, islew usillari, materiallari, kompozitsiyalarinin` ko`rinishleri, mazmuni ju`da` qiziqli. Sonin` ushinda diplom jumisin usi bag`darda jumis islewge arnawg`a uyg`ardim. Bunin` ushin men belgili ber temadag`i jumisti islewdi maqul ko`rdim.

Diplom jumisin islew barisinda ha`r tu`rli mag`liwmatlar toplandi. Bunin` ushin ko`plep kitaplar, jurnallar, maqallar, bunnan tisqari usi taraw boyinsha islep atirg`an qa`niygeler menen sa`wbetler o`tkerip bardim.

Temanin` aktualliq`i: Mu`sinshilik penen bezew usillari ju`da` ko`p. Ha`r qiyli ellerde o`zgeshe atamalg`a ha`m mazmung`a baylanisli bolg`an kompozitsiya tek g`ana imarat aldi ta`repin bezew menen birge, imarat aldindag`i bag`, gu`lzarliq yaki ha`wli ishindegı bosliqti da ja`nede bayitiw ushin, bos jerlerdi toliqtiriw maqsetinde de ornatiladi.

Usi bag`dardag`i jumislardi u`yrenip bariw u`lken a`hmiyetke iye. Olardin` tu`rleri, rawajlaniwinin` tariyxi, islew usillari, materiallari, kompozitsiyalarinin` ko`rinishleri, mazmuni ju`da` qiziqli. Sonin` ushinda diplom jumisin usi bag`darda jumis islewge arnawg`a uyg`ardim. Bunin` ushin men belgili ber temadag`i jumisti islewdi maqul ko`rdim.

Jumistin` maqseti ha`m waziypalari: Mu`sinshilik tiykarinan barliqti plastikaliq tu`rde su`wretlew o`neri bolip tabiladi. Bunda mu`sinler tu`rli jo`nelislerde, tu`rli orinlarda, tu`rli ko`lem ha`m ko`rinishlerde ha`m ha`r qiyli materiallar menen a`melge asiriladi. Mu`sinlerdin` tu`rleri ha`r tu`rli mazmundag`i syujetli yaki mag`anali ko`rinishlerde jaratiliwi mu`mkin. Onin` tiykarg`i maqseti a`tiraptag`i go`zalliqti ha`r ta`repleme mazmunli etip ko`rsetip bolip tabiladi.

Izertlewdin` obekti ha`m predmeti: No`kis qalasindag`i Xalq bilimilendiriwine bo`limine qarasli №25, №33, №38 mektepler, ka`sip-o`ner kolledjleri su`wretlew o`neri sabaqlari

**Izertlew metodikasi ha`m metodologiyasi:** Bakalavr pitkeriw jumisi barisinda mu`sinshilik, ren`li su`wret, kompazitsiyag`a tiyisli bolg`an a`debiyatlar menen tanisip bariladi, mektep, ka`sip-o`ner kolledji oqiwshtilarinin` do`retiwshilik jumislari ko`zden o`tkeriledi.

**Izertlew na`tiyjelerinin` ilimiy ta`repinen jan`aliq da`rejesi:** izertlew jumislari su`wret sabag`i o`tiliw protsessinde ka`sip-o`ner kolledji oqiwshtilardin` teoriyalıq bilimin arttiriw, olardin` o`z tuwg`an jerine degen su`yispenshiliginin` artqanlig`i sezildi.

Izertlew jumisinin` a`meliy a`hmiyeti ha`m en jaydiriliwi: Diplom jumisin islew barisinda ha`r tu`rli mag`liwmatlar toplandı. Bunin` ushin ko`plep kitaplar, jurnallar, maqallar, bunnan tisqari usi taraw boyinsha islep atirg`an qa`niygeler menen sa`wbetler o`tkerip bardim.

Jumis du`zilisi ha`m qurami: Kirisiw, III bap, juwmaqlaw ha`m paydalanilg`an a`debiyatlar dizimi, Gu`ze ko`tergen hayal tulg`asınan ibarat.

Orinlang`an jumistin` tiykarq`i na`tiyjeleri: Mu`sin islewde adam denesinin` plastikaliq anatomiyasi, onin` ha`reketlerin ko`rsetiw, xarakterlik jag`dayların toliq ko`rsetiw za`ru`r. Tan`lap aling`an tema boyinsha tik turg`an, qasina kishkine gu`ze uslap turg`an jas hayal tulg`asin islep shig`iw maqset etip aling`an. Tulg`ani tegislep shig`amiz ha`m sirtqi ko`rinishinde za`ru`r bolg`an ko`rinishlerdi belgileymiz. En` baslisi onin` bet a`lpeti,

ha`reketin ko`rsetiw. Milliy nag`islardan ibarat bolg`an bas kiyim ha`m onin` u`stindegı kiyimdegı aldındag`i ken`lew jolaqta ja`ne belindegi belbewinde ko`rsetilgen. Hayaldin` tulg`ası tik halında, bir dizesi sa`l bu`gilgen, on` qoli to`men tu`sirilgen, shep qoli shig`anaqtan bu`gilgen ha`m gu`ze uslap tur. Gu`ze denesine jabistirilip islenedi.

**Juwmaq ha`m usinislardin` qisqasha uliwmalastirilq`an sipatlamasi:** Usi temadag`i mag`liwmatlardı toplaw barisında ko`p na`rselerdi bildim. Bunin` ushin ko`p kitaplar, junallardı, internet tarmag`ınan bir qatar mag`liwmatlar aldim. Usi taraw boyınsha qa`niygeler menen ushırasıp, o`zim tu`sınbegen ko`plegen na`rselerdi sorap bildim.

Mu`sinshilik tarawında diplom jumisin praktikalıq tu`rde belgili temada alıp bardim. Usi da`wirde men bull jumislarg`i qizig`iwshilig`im arttı. Men oylayman usi diplom jumisimdi keltirilgen misallar, ta`jiriybe ha`m basqa mag`liwmatlar mug`allimler, talabalar ha`m mu`sinshilikke qizig`iwshilar ushin ju`da` qolaylı.

I-BAP. Mu`sinshilik tariyxinan

a) Mu`sinshilik tu`rleri ha`m materiallari

Ko`rkem o`ner tariyxinda mu`sinshilik o`z aldina bir belgili orindi iyelleydi. Onin` plastikaliq imka`niyatlari ha`r bir tamashago`yge estetikaliq ta`sir ko`rsete aladi, oni qabil etiw jivopis`liq kartinalardan anag`urlim jag`imli ha`m an`sat. O`ytkeni onin` ha`r ta`repleme mu`sinshilik imka`niyat tariyxindla erde da`wirlerden berli belgili, yag`niy adam ja`miyetshiligi payda bola baslag`annan usi ta`sir ku`shine iye bolg`an mu`sinshilik o`z rawajlaniwin basinan keshire basladi.

Da`slep olar ju`da` a`piwayi ko`riniste bolip, a`sirler dawaminda ko`plep jetiskenshiliklerge iye bolip, ja`nede quramali ko`rinislerde rawajlanip bardı. Du`n`ya ju`zine belgili bolg`an mu`sinshilik kompozitsiyalari jillar dawaminda ko`plep mu`sinshiler ushin belgili islew u`lgisi bolip xizmet etken bolsa,u si plastikaliq o`nerge qizig`iwshilar ushin ju`da` ta`sirli ko`rkem o`ner du`rdanali retinde de belgili. Solar qatarında a`yyemgi Gretsiyada jaratilg`an Diskabol, Afrodita, Gu`resshiler, Laokaon kompozitsiyalari, Oyaniw da`wirinde Mikelandjelonin` «David», «P`eta (Xristosqa jilaw)», Donavtellonin` «David», 17 a`sir Evropa mu`sinshileri ta`repinen jaratilg`an belgili portretler, estelikler, bag`lar ha`m parklerge ornatilg`an mu`sinler, Rossiya, O`zbekstan ha`m Qaraqapaqstanda belgili estelik mu`sinlerdi atap o`tiwge boladi. Mu`sinler ha`m mu`sinshilik kompozitsiyalari ha`r tu`rli bolip, olardin` materiallari da o`zlerinin` qubilislari menen ajiralip turadi.

Mu`sin tas, bronza, ag`ash, gips ha`m usig`an uqsag`an materiallardan qirg`im oyim jasaladi ha`m waqiyaliqti belgili bir ko`lemge iye bolg`an (u`sh o`lshemli) ko`rinisler ja`rdeminde ko`rkemlenip su`wretlenedi. Mu`sinler su`wretleniw usilina qaray eki tu`rge ha`r ta`repleme ko`riwge mo`lsherlengen ha`mde rel`fli Mu`sing`a bo`linedi. Ha`mme ta`repinen

ko`rinimke mo`lsherlengen mu`sinli adamnin` basi (portret) ko`kirekke shekem (byust) dizegeshe (tors) uliwma boyin ko`rsetip islengen (statuya) ha`mde bir neshe kisilerdin` Mu`sinleri (topar) boliwi mu`mkin. Egerde bul Mu`sinlerg`a belgili bir adam yamasa bir neshe adamlar portretleri islense bul portret mu`sin yamasa topar portret mu`sinler dep ataladi.

Rel`efli mu`sinler-tegislik betine bo`rttirip islenedi ha`mde tegislik fon xizmetin atqaradi. Rel`ef mu`sinlerdin` ko`rinishi ha`m ko`lemi ornatilatug`in orni ha`mde qanday maqsete xizmet atqariwina qarap tan`n`lap alinadi. Olardi ko`binese bezew jumislarinda ionika rezetkalar, frizler islegende paydalanadi. Rel`eflerdin` qalin` bo`rttirip ha`mde juqa bo`rttirip isleytug`in u`rleride bar. Qalin` qilip bo`rttirip islengenlerge (Gorol`ef) bo`rttirip islegenleri (baral`ef) dep ataladi. Mazmuni ha`m atqaratug`in xizmetine qaray mu`sinler monumental bezew, podstavksi kishi shig`armalar bolip bo`linedi. Monumental Mmsinler tiykarinan ja`ma`a`t jaylarina, ornatilip ko`lemi ken`inen alinip tiykarg`i ideyani aship beriwge xizmet qiladi. Olardin` qatarina shirayli monumentallar, ko`lemli mu`sinler, estelikler ha`m material kompleksleri kiredi. Monumental bezew mu`sinlerdin` ko`lemi ha`r qiyli bolip, olar imaratlar, bag`lar. Maydanlar ha`m basqa jaylarga tiykarinan bezew sipatinda ornatiladi. Podstavkali mu`sinler ko`rgizbe zallarg`a, muzeylerge, imaratlardin` interlerine qoyiladi. Olardin` ko`lemi tiykarg`i nusqag`a jaqin yamasa u`lkenrek bolip su`wretlengen obrazlardi ishki du`n`yasin xarakterin ta`sirli etip bayan etedi [9 ; 15-17].

Mu`sinlerdin` qaysi materiallardan isleniwi olardin` ko`lemi, mazmuni tematikasi qanday maqsette orinlaniwi ha`mde qaysijerge ornatiliwina baylanisli boladi. Egerde mu`sin u`lken ko`lemde ja`ma`a`t orinlarinda ornatiliwi mo`lsherlengen bolsa, misali yamasa monumental bezew mu`sinler bolsa metall, bronza, qolayi, shoyin ha`m biton yamasa mas, mramor, granit, bazal`t, diorit ha`m basqalar islenedi. Da`skekli skul`pturalar yamasa kishi skultura shigarmalari metal tas su`wek yamasa agash merallardan isleniui

mumkin. Uyreniu ushin skul'turalar ilayyamasal plastelinlerden jasaladi. Plastelin za'ru'r bolg'anda qatpaydi, sonin' ushin ol u'lken ko'lemdegi mu'sinler jasaw ushin jaramaydi. Mu'sin jasaw ushin to'mendegi jumislar orinlanadi. Kesek ilay taslar maydalanip vannag'a yamasa suwi ag'ip ketpeytug'in bir idisqa salinadi ha'm keseklerdin' u'stine toltirip suw quyiladi. Bir tegis eriwi ushin ilaydin' ha'r jerin tayar menen suwin aliwi kerek, sonnan son' qol menen aralastiriladi. Eger ilay qolg'a japispaytug'in bolsa ilay tayar dep esaplawg'a boladi. Mayli ilaylar o'zinde ig'alliqti uzaq saqlaydi ha'm mayisqaq boladi. Maysiz ilaylar mu'sin jasaw ushin basjaramaydi ha'mde qatti boladi. Jumisti baslamastan aldin ilaydin' ig'allig'in tekserip aliw kerek, eger qurip qattilanip qalg'an bolsa suw sebiw kerek boladi [9; 20-22].

b) Qaraqalpaq mu'sinshilik o'nerinin' rawajlanishi

Qaraqalpaqstan skul'pturasi (mu'sinshilik o'neri) o'zinin' ayaqqa turiwin ha'm rawajlanishin 1960-jillardan basladi. O'zinin' da'slepki qademlerinen baslap-aq ol o'zinin' tikkeley dekorativ - qol o'neri da'stu'rlerine tiykarlang'an, ra'n' ba'ren' ha'm oyli a'meliy utilitar texnikasin, o'z jolin, ko'rkem - o'nerdegi o'z so'zin islep shig'a basladi. Shig'armalari ushin syujetti skul'ptura fol'klor obrazlarinda, xaliqtin' fantaziyasinda tabadi.

Qaraqalpaqstannin' skul'ptura iskusstvosinda dekorativ - ko'l o'nerinin' payitlari bolg'an qara u'ydin' jasaliwi ha'm du'zilisi, turmisliq ko'rkem - o'ner o'nimlari, sonday-aq sazli a'spaplardin' skul'pturaliq - kelbetli formalari, zergerlik islewlerdin' minsizligi o'zinin' ta'biyiy rawajlanishin tapti. Bul barliq o'ner ha'm talaplarda a'sirler boyi ko'rkem uyqasliq, siluetlerdin', nag'istin' ha'm renin' obrazliq kelbetlilik nizamleri saqlindi ha'm izzertlendi. Sol sebepli estetikaliq tu'snikler, isleniu usillari, tu'p tegi menen ha'm toliq waqit ag'imlarinda aytarliqtay o'zgerislerge

ushramastan Q araqlapaqstanda burin belgili bolg`an su`wretlew tu`rine kirdi. Usi aytilg`anlar arqali tamashago`ydi o`zine tartatug`in, xa`zirgi zaman skul`pturasi shig`armalarindag`i barliq qurama bo`leklerdin` ten`be-ten`ligi, teren` ishki xa`reqqet, a`piwayiliqtin` ha`m suliwliqtin` siyrek ushirasatug`in birligi tu`sinikli boladi.

A`sirler dawaminda milliy u`rip-a`detler menen ayriqsha isleniliwi onin` ishki mazmunina da ta`sir etti: tariyxiy rawajlaniw jag`dayinda payda bolg`an milliy minezleme (a`sirler dawaminda islengen ha`m jetilistirilgen tu`sinikler ha`m u`rip-a`detler, adamlar arasindag`i katnasiq, ja`miyette o`zin uslaw usili ha`m t.b.), xaliqtin` a`dep-ikramliq ha`m estetikaliq tu`sinikleri. Birlestriwshi basilau`shi bolip ha`zirgi zaman skul`pturasinin` ko`rkemlik usillarinin` jarqin ko`rini ayirmashiliqlari, jumistin` texnikaliq minezlemesi, shig`armanin` obrazliq du`zilisinin` ten`leniliwi, formalardin` plastikaliq du`zilisi, ritmlardin` shidamli pu`tinligi, obrazlardin` juwmaklastiriliwi, u`lgililigi xizmet etedi. Bunda sheshimlerden` katlam kurlisina, texnikasina, orinlaw usilina ta`sir etetug`in turmisliq materialdin` milliy o`zgeshelik tu`siniliw jurgiziwshi ku`shi basli waziypa atkaradi [9 ; 26-27].

Ko`rini etiw kuralların` izlewde Qaraqalpaqstannin` skul`ptorlari tek g`ana ag`ash oyiw ta`jiriybesine qaramay, gilem toqiu, xaliq qosiklilig`i, ha`m en` tiykarg`isi fol`klordin` bay qatlamlarina diqqat awdardi. Agashti oyiw texnikasin qollaniw, atap aytqanda terektin` tiri materialina tiyisiw, siyrek waqta tasqa, tek g`ana syujettin` milliy o`zgesheligi, su`wretlew ob`ekti emes, ol formalarda ko`rkem - o`nerde bo`limbey tugin, organikaliq pu`tin milliy birlikti du`zedi.

Qaraqalpaqstannin` skul`pturasi - bul, birinshi orinda du`n`yani ko`riwdin` o`zgeshe tu`ri, ko`rkem su`wretlewdin` tili, haqiyqatliqti su`wretlewdin` sipati, waqit ha`m sheksizlikti beriw din` oz katnasi. Sol sebepli, texnikaliq minezlemege qaramastan, skul`turag`a monumentalliq, sonday-aq onin` aspektlerinin` ha`r tu`rliligi, misalig`a, formalardin`

qatnasina ha`weslilik, jumistin` u`lken ha`m teren` mazminlilig`ina talpiniw, sonday-aq simbolika ta`n. Tag`i da bir qiziqli misal - bunda su`wretlewdir` baslaniw roli to`menge tusedi ha`m birinshi oring`a skul`pturani dekorativ - qol o`neri, ha`m atap aytqanda ag`ashti oyiw o`neri menen jaqinlastiriwshi zatlilik do`retiwshiliq faktori shig`adi. Sol waqittin` o`zinde zatlay su`wretlewden sheginiw skul`pturaliq shig`armalardin` mazmunin ele de universal, mayda-shuyde menen a`were etpeydi. Qaraqalpaqstannin` o`nerinin` bul tu`rinin` minezlemeli shegi tematikani, syujetti, milliy u`lgisi ha`m bayanlawdin` plastikaliq qiralların izlewdin` bir waqittag`i u`zliksiz jag`dayi bolip tabiladi.

Qaraqalpaqstannin` skul`pturasina ishki ekspressiya, jedel xa`reket jat. Ol basqa bir na`rseden alan` bolg`an minezlemege iye, wakıt ha`m aralıqta rawajlaniwdi jetkeriwge talpiniw menen o`zgeshelenedi. Bul shig`armalarda tariyx tiykarında tu`sindiretug`in ken` obrazlıq ju`wmaklaw shekleri birlesken. Qaraqalpaqstan skul`pturasında tiyisli en` ko`p minezlemeli nishan - bul siluetlerdin` asilg`an ma`niligi bolip tabiladi, ha`m bunda mashqala pu`tkilley basqa jol menen sheshiledi. Bunda siluetke ishki ekspressiya, sha`rtli o`zinshelik jaqin. Buni niqaplardin` ha`r kiyli tu`rlerinde aniq ko`riwge boladi (A.Atabaevtin do`retiwshililigi), ko`pshilik jag`daylarda obraz siluetin` kelbetligine molsherlengen. Bul jerde mina na`rse aytip ketiw orinli: qaraw mu`yeshin o`zgertsen` sol siluetin` kelbeti o`zgeredi ha`m basqasi payda boladi. Ta`n` qalarlıq ishki ekspressiya (ma`nilik) menen ayirilip turatug`in skul`pturadag`i siluet qospalı ha`m sonin` menen birge a`piwayi, ol dekorativlik penen baylanisqan ha`m onda milliy nag`is ayriqsha waziypani atkaradi. Skul`pturada nag`is paydalaniw tek bir bezew funktsiyasi menen sheklenip qoymaydi. Onin` waziypani barshiliq: bir ta`repinen nag`is ko`rkem qol o`neri zattin` sirtına qanday nag`is beriliwi ma`nisinde shinınan da bezew bolip tabiladi, ekinshi ta`repinen bolsa, skul`pturanin` ko`rkem qol o`nerinen o`zine ta`n ozgerisine bola ol skul`pturaliq forma ha`m

mazmunlardin` plastikasin, ritmin, ekspressiyasin aship beriwge mu`mkinshilik jaratiwshi jedelli komponent boladi. Biz «nag`is» termininen ele de tu`wri aniqlamag`a iye bolmag`animiz ushin paydalanip o`tirmiz, solay bolsa da ko`pshilik jag`daylarda bul skul`pturag`a berilgen ha`m qaraqalpaq nag`is qurilisi nizamlarina bag`inbaytug`in bir qansha og`ada ta`sirli orinlang`an, tamashagoy ta`repinen shin ma`niste qabil etiletug`in siziqlar bolip tabiladi. Qaraqalpaqstannin` skul`pturasinda nag`istin orni milliy o`zgeshelikti ashiw ha`m diqqatti ku`sheytiwden ibarat.

Forma payda etiwshi qozg`aushi ku`sh esabinda araliqqa qatnas kompozitsiyaliq du`ziliske ken`, ko`p ma`nilik beredi. Ta`sir na`tiyjesinde payda boliwlar su`wretlewdi ken`eytilgen tematika, simvolikag`a alip keldi. Solay etip, bayitilg`an plastikaliq du`zilis tematikani ken`eytiwge mu`mkinshilik jaratadi. Mu`mkin, bul sirtqi ko`rniske qarag`anda ishkisi ko`birek jaqin qabil etiletug`in obrazdin` filosofiyaliq ken`eyiwi shig`ar.

Qaraqalpaqstannin` skul`pturasina o`zinde en` uliwma kategoriyalardi qaplawshi allegoriyadan paydalaniwda ta`n. Bul adamnin` olar menen oz garmoniyasinin`, ozinin` ta`biyiy erkinligi haqqindag`i ko`z-qarasin beriwge umtiliw bolip, ol a`dep-ikramliq tu`snigin beredi. Ta`sirli su`wretleu usillarin qollaniw, ha`r kiyli kategoriyalardi biriktriw qaraqalpaq skul`pturasinda qiziqli ju`wmaklarg`a alip keldi: obrazdin` sheshiliwinin` psixologizmi dekorativizm menen jaqin turadi; etnografizm simvolika menen u`ylesedi; realizm allegoriya menen u`ylesedi...

Ta`biyatti ayriqsha tusiniw, onin` forma du`zilisini ju`z jillap islep shig`ilg`an baklau`; a`lbette, ta`biyatqa jaqin, plastikaliq formani du`ziwge ta`sir jasadi. Qaraqalpaqstanda skul`ptura ta`biyg`iy struktura qusap payda boldi. O`zine onin` ritminin`, pu`tin ha`m bo`leklerinin` o`z ara baylanisinin` nizamliqlarin sin`drip keldi. Ta`biyat, fol`klor, eposlardan tu`wilg`an obrazlardin` ta`biyiy materiali ag`ash ha`m tas boldi. O`zinin` ko`shpeli o`mirinde qaraqalpaqlar a`zelden ag`ashti qollanip ta`biyat ta`repinen

sha`rtlengen onin` janli suliwlig`ina, dekorativliq sipatlarina tiykarlang`an. Ag`ashti qayta islew din` o`z usillarin islep shiqti. Skul`pturada ag`ashtin`, o`renin`, putaqshanin` ta`biyy o`miri saqlanadi. Materialdin` aniq bo`leginin` qurilisi forma diziwde a`hmiyetli moment bolip tabiladi, ol belgilengen formanin` qurlisinin` texnikaliq sha`rtlerin ornatadi. A`lle qashan onda ta`biyat ta`repinen saling`an. Bunday printsip shig`armanin` stilistikachin da payda etedi: aniq obraz ishki mazmunda ta`biyattin` aytiwi menen payda boladi sebebi ag`ashtin` putag`i, o`renin` bu`gisi solay jaylasqan. Skul`ptorlar formani islep shig`iwdin` mashqalalarin` (jergelikli da`sturlerdin` ta`sirinde kelip shiqqan) milliy minezlemeni ha`r ta`repleme tu`siniw, sonin` menen birge zamanlastin` ruwxliylik ma`nisi biliniwi menen baylanistradi. Ag`ashtin` ta`biyatliq sipatlarin saqlap - onin` awirlig`in ha`m bekkemligin, bos ha`m kattilig`in, sol waqittin` o`zinde usta oni «tiriltedi», obrazda adam qolinin` plastikaliq xa`reketi, onin` jiliwi payda boladi. Ag`ashtin` u`stin`gi ta`repi skul`ptorlar ta`repinen hesh waqitta toliq isqilanbaydi, tegis tazalang`an ha`m bir tegis do`ngelengen bo`lekler gey waqit yarimislengenleri menen u`ylesedi. Ag`ashtin` ta`biyatliq suliwlig`in, onin` dekorativligin tu`singen ustazlar gu`n`girt, hasil jiltirin`, altin ren`in ha`m hayran qalarliq su`wretin sheberlik penen kayta isleydi [9; 29-31].

A`uladtan a`uladqa o`tiwshi da`sturlerdin` dawam etiwshi xaliqliq ko`rkem oylawdin` bir bo`legin qurawshi du`n`yanin` o`zgeshelikleri, qorshap turg`an du`n`yag`a qatnas, formani, onin` du`zilis o`zgesheliligini` tu`siniwden tu`wildi.

Mu`sinshilik tarawinda Qaraqalpaqstan 60-80 jillari ayriqsha ko`zge tu`sti. Ol alg`ashqi mu`sin sog`iwshi J.Quttimuratov, D.To`reniyazov, A.Atabaevtin` atlari menen baylanisli. Quttimuratov klassikaliq u`lgilerden ilhamlanip qiz-kelinshek kelbetin suliw su`wretlese, Atabaev qaraqalpaq milliy kiyim ha`m nag`islarinan ruhlanip, al To`reniyazov ta`biyat ha`m turmis ko`rinislerine negizlenip suliw ha`m ta`sirli shig`armalar do`retti.

v) Belgili mu`sinshiler do`retiwshiliqi

Ko`rkem o`nerdin` tu`rleri tarawlarindag`i jetiskenshilikler ko`plegen talantli sheberler yaratqan shig`armalar, olarodin` ayriqshalig`i menen du`n`yag`a belgili bolip atir. Su`wretlew o`nerindegi belgili shig`armalar qatarinda mu`sinshilikti de ayriqsha atap o`tiw kerek.

J.Kuttimuratovtin` do`retiwshiliqi haqqinda

Qaraqalpaqstannin` en` ko`rnekli skul`ptorlarinin` biri J.Kuttimuratov (1934 j.) bolip tabiladi. Bul ustanin` do`retiushiligi 1960 jj. baslanadi - su`wretlew o`nerinin` bir tu`ri bolg`an - skul`pturanin` payda boliw, du`ziliw waqiti. O`nin` jaraliwinda bul ustanin` xizmeti u`lken.

Su`wretshinin` jumislari tematikanin` ha`r tu`rliligi, burin tawilg`an ha`m isletilgen usillirdin` tu`rin o`zgertiw, bir qarag`anda qayta islengendey tu`yiletug`in go`ne usillarda jan`a sheshimlerdi tabiw menen minezlenedi. Onin` shig`armalarinin` obrazlari shinshil ha`m sada. Skul`ptordin` jumislari tiykari boyinsha dekorativli, ko`bineze gu`mis, ren`li shiyshe, ta`biyiy taslar menen bezelgen. J.Kuttimuratovtin` shig`armalari qaraqalpaqlardin` dekorativlik qol ko`rkem - o`neri menen tikkeley baylanisqan olardin` payda bolawi tek g`ana tuwri izdi dawam ettiriw emes, al xaliq o`nerinin` da`sturlerinin` o`zgeshe bir dawam etiwindey organikaliq payda boliw degen sezim bilinedi. Bug`an obrazlardi beriw usili da az emes mu`mkinshilik jaratadi. Obrazdi diziw ha`reketinde skul`ptor tek bet a`lpetti diqqat penen isleydi. Bet a`lpettin` shirayinin` ha`rkiyli qarama qarsliklarinin`, bas kiyim ha`m shashlardi sheber berip, al figuranin` o`zin` bo`lmey ha`m tag`i da detallardi ashpay pu`tin ko`lemde beredi. Solay etip qol ko`rkem - o`nerinin` shig`armalarinin` dekorativ tiykarina ilayiq ieletug`in pu`tin ha`m juwmaklang`an obraz sog`iladi. Ko`bineze - ko`p J.Kuttimuratovtin` bul sha`rtli jumislari plastikaliq du`ziyiw ha`m ishki, poetikaliq ruxlang`an

mazmundag'i qaytalanbas ma'nilik penen ayrilip turadi. Iskustvonin` o`zgeshe kategoriyasi esabinda juwmaklaw Qaraqalpaqstannin` aymag`ında su`wretlep ko`rsetiw menen baylanisqan ha`m onin` minezleme shegi bolip tabiladi. J.Kuttimuratovtin` do`retiushiligine salistirg`anda tek onin` erte shig`armalarina ta`n, keyingi shig`armalari bolsa u`lken ishki mazmun, minezleme beriw ha`m plastikanin` ko`rkemligi menen ajiralip turadi.

Milliy da'sturlerdin` bay du`n`yasın tusiniw J.Kuttimuratovtin` do`retiushiliginde A`iyemgi Misr ha`m A`yyemgi Gretsianin` iskustvosin qatar u`yreniw menen birge bardi. Eski xaliqlardin` ma`deniyatinin` baylig`in tu`siniw skul`ptordin` du`n`ya tu`siniginin` du`ziliwine ha`m rawajlaniwina, onin` do`retiushilik ko`z - qarasına, izlenislerdin` ha`reketine ta`sir etpey qoymadi. Su`wretshinin` skul`pturasinin` evolyutsiyasinin` o`zinde belgili bir nizamliqlardi atap otiwge boladi: da`rejesi boyınsha ha`r kiyli buyimlardin` ko`p waqtında - bir waqlari o`nsha ku`shli emes, - barliq en` jaqsi zatlardi korsetetug`in ha`m kontsentratsiya etetug`in ishten tu`sinilgen rawajlaniw sezimi jasaladi. J.Kuttimuratovtin` do`retiushiligi - bul shin ma`niste bar ha`m kiyaliy, ko`z aldig`a keltiriushi xaqiyqatliqtin` ma`ngilik antitezasi.

J.Kuttimuratovtin` ko`lemi boyınshi kishkene da`slepki shig`armalari, misalig`a «Keshkene kelin» (1965-1967 jj.) «Tobeliktegi qiz» (1968 j.) o`zgeshe - suvenirlik minezlemege iye. Silueti menen onsha ulken bolmagan statuetkaldı yadka tu`siredi. O`zine tartpaytug`in, derlik tsilindrliq, tar iyinli ha`m qollarin denesine qisqan modelerdi su`wretleytug`in tik turg`an figuralar. Bul jumislardin` sog`iliw o`zgesheligi jan`a baslap atirg`an skul`ptordin` materialdan ta`biyi ga`rezliliginen kelip shig`adi. Bul figuralar ele o`renin` tsilindirlik formasi menen baylanisqan ha`m ag`ashtan ele toliq ayrilg`an joq. J.Kuttimuratovtin` da`slepki shig`armalari u`lken sheberlik penen ayrilmasada, solay bolsa da, olar o`zine su`wretshinin` islep atirg`an obrazına xawlırgen qatnas, keypiyattin` tikkeliği menen daqqati tartadi.

Tvorchestvosinin` en birinshi adimlarinan baslap J.Kuttimuratov o`zinin` shig`armalarinda ko`lem ha`m mazmunnin` plastikasin beriw din ko`p sanli mashqalalarin` sheshiuge tirisadi. Skul`ptordin` jumislarina jaqtiliq islep shig`iu da ta`n, bir waqlari ha`ykel ag`ashtin`, tastin` reninin` gradatsiyasin beredi. Ol sayalar, oyiw ha`m du`n`keytiw kontrastlari menen isleydi. Misalig`a, «A`rman» shig`armasi (1960 j.), bunda teren` oyilg`an ko`z tesikleri oyilip kesilgen qaslar yarim shenberegi qarama - qarsliq tu`rde siluetlik juwmaklang`an ma`nili bet - a`lpet aktivlesedi. Bunnan ko`zlerdin` shuqirlig`i, ma`niligi ha`m barliq bet - a`lpettin` ma`nisi ele de o`zine tartadi. J.Kuttimuratovtin` ko`pshilik shig`armalarinda siyaqli bunda figuranin` plastikasin ha`m ko`lemin, bet - a`lpettin su`yir - sopagin, uliwma basti ag`ashtin` tiri ha`m jilli material menen beredi. Bul alamnin` o`zgeshe suliwlap korsetilgen a`rmani, wakit, o`zi xaqqinda, bizdi qorshap turg`an adamlar xaqqinda, tilektin` o`rinlaniwi mu`mkinshilikleri xaqqinda oylau.

J.Kuttimuratovtin` do`retiushiliginde milliy da`stu`rlerge izleniw eki tu`rli minezlemege iye. Birinshiden, bul ko`rkem qol o`neri ayrim motivlerin tuwri qollaniw, atap aytqanda, nag`isti oyiu ha`m kosiw joli menen su`wretlew, onin` jumisindag`i personajlardin` kiymindegi bezewlerdi imitatsiya etiw («:lken kelin» (1965-1967 jj.), «Alma» (1966 j.)), sonday-aq onin` obrazlarin` plastikaliq sheshiw. Atap aytqanda qaraqalpaqlardin` ko`rkem qol o`nerine buriliwi na`tiyjesinde usta tek ozinin`, jeke bayan etiw jolin islep shiqti. Onin` shig`armalarinda jumislardin` personajlarin korsete - beriw jumaklang`an minezleme, ko`lemdi quriwdin` jumsaq plastikasi o`zgesheligi (ag`ashtin` du`zilisi ha`m o`zgesheliklerine bola), sayaliqjaqtiliq modeli, sonday-aq araliq ha`m wakitti sheshiw xarakterli (bunda qaraqalpaq ko`rkem qol o`nerinin` o`zgeshelikleri, onin` «soziliwshi» minezilemesi, araliqti waqittan tiskari sheshiu na`zerde tutiladi). Ekinshiden, su`wretshinin qaraqalpaqlardin` xaliq o`nerinin` awiz-eki formasina - fol`klor ha`m poeziyag`a jantasiwi. Bunin na`tiyjesi, ko`p sanli epos ha`m dastanlardin`

obrazina u`yles qaharmannin` milliy u`lgisin izlew boldi («Qiriq qiz», «Alpamis» ha`m t.b.). Ushinshiden, qaraqalpaqlardin` muzikasinin` bir tegis sestı kirgen J.Kuttimuratovtin` do`retiushiliginin o`zgeshe o`lshemin aytip otıw kerek.

«U`lken kelin» shig`arması (1965-1967 jj.) skul`ptor ta`repinen nag`is motivlerdi qollanıwdın` en` ko`p korgızbe u`lgisi. Bunda J.Kuttimuratov qaraqalpaq qızlarınin` o`ner bezewleri bolg`an «ha`ykel», «shartu`yme», «o`nirmonshaq» lardı su`wretleydi. Kelinnin` sozilg`an jalg`ız qatal forması, bet a`lpetinin` jumsaq jasaliwi, personajdin` figurasinin` lokanikalıq - basqa bir na`rse alan` bolg`an figurası ko`lemi, ishki tu`siniwdin` emotsionallıq aspektinin` qanshalıg`ın ayırıqsha ko`rsetedi. Bunda naturalistlik shinliq emes, al onin` artında turg`an xalıqtın` idealına jaqın bolg`an ko`rkem obraz - simvol a`xmiyetli. O`mirdin` ma`ngilik simvoli, adam o`mirinin` a`xmiyetli etaplarınin` qaytarlanıwi.

«A`mudar`ya» (1965-1967 jj.) - skul`ptor bul obrazdı wakittin` allegoriyası, ma`ngilik jan`alaniug`a ha`reket esabında qaraydı. Bunda J.Kuttimuratovtin` do`retiushiligine ta`n filosofiyalaw baslanıw kirgizilgen. Bul obraz o`zinde lirizm, sonday-aq ma`rtlıktı u`ylestiredi. Tamashago`yge ko`rkem qiyal etiwdin` o`zgermeli oyınin` baqlaw o`nda reallıq ha`m fantaziya, do`retiushiliq oylap tabıw ha`m shinliq biriktiridgen avtordin` oyına qizig`iw usiniladı. «A`mudar`ya» su`wretshi ta`repinen terektin` u`lken tamirinan sog`ilg`an. Tamirlardin` bo`liniwi skul`ptor ta`repinen ashiwli ha`m ku`shli ag`isli da`r`yani su`wretleytug`ın samaldan jayilip ketken shashlar korinisinde paydalanilg`an. Mine usı jayilg`an shashlar momenti menen su`wretshi shig`armag`a ekspressiya momentin, o`zgermeli u`lken suwdin` ag`isinin` ha`reketin kirgizedi. Bul tabisli tabilg`an motiv dinamikalıq - kozg`aliwshi aralıq ha`m wakittin` o`zgermeytug`ının dwziuge mu`mkinshilik beredi. Jumistin` ekspressiyasinin` ten`lestiriushi balansi bolip

«A`mudar`yanin`» bet - a`lpetinin` juwmaklaushi - statikaliq kornisi xizmet etedi. Sog`an bola kompozitsiyaliq qurilis pitken pu`tinlikti aladi.

Hayal - qizlar obrazi, atap aytqanda jalanash forma J.Kuttimuratovtin` do`retiushiliginde onin` jumislarinda ba`rqulla derlik orin tapti. Ya sayada qalip, ya birinshi plang`a shig`ip, birde bir na`rsesin joytip, tu`rin o`zgertip, birde jan`a nyuanslar menen bayitilip, bul tema J.Kuttimuratovtin` do`retiushiliginde o`zinin` jeke rawajlaniwin, o`z o`mirin tapti. Jalan`ash hayaldin` denesin su`wretlewde usta qatan`liqtin` qarama-qarsi ka`siyetlerinin` ten`be-ten`ligin, barliq kompozitsiyag`a dinamikaliq ku`sh beriwshi ritmler tazalig`in ha`m formanin` koterinkili serpeliligin tabadi. «Aq tamir» (1970 j.), «Jalan`ash» (1971 j.), «O`mir birligi» (1976 j.), «Baliqlardi kutkarip atirg`an Anaxita» (1981 j.), «Otirg`an qiz» (1982 j.) - bul shig`armalarda o`zgeshe ko`rinis penen intuitsiya birinshi oring`a shig`adi. Ol jumista oydi emelge asirg`anda sezim - aniqliq ha`m sha`rtli - ratsionalliqti ha`m emotsionalliqti biriktiretug`in o`zgeshe joldi tabiug`a ja`rdem beredi. Su`wretshi hayal ko`rinishinin` qaytalanbas ha`r kiyli ren`lerin beredi. Otirg`an, turg`an figuralar tiri minezleme ha`m jag`imliliqqa bay. Ha`r bir jumista o`z gratsiyasi, keypiyati, o`lshewdi seziw bar.

«Kishkine kelin», «To`beliktegi qiz» ha`m t.b. ko`lemdi ha`m kompozitsiyani quriwda o`lshemli du`ziwsiziq ha`m formalardin` mexanikaliq qaytalaniwi bar da`slepki jumislardan ayirmashlig`i - jalan`ash hayal denesin su`wretlewde su`wretshi iyilgish araliq ha`m kompozitsiyaliq sheshimlerge keledi. Adam denesinin` plastikasin quramali rakurslardi qollanip endi elede sheber sezedi ha`m sonin` menen birge ta`biyiylik sezimine erisedi. J.Kuttimuratovtin` do`retiushiliginin` o`zgesheligi ishki ekspressiya kushi bolip tabiladi, bunda ta`sirlilik, bet - a`lpettin jeneligi emes, al ha`reket, plastika ha`m kerek bolsa denenin` «o`siu» dinamikasin beriw a`hmiyetli. Misalig`a, «Aq tamir» (1970 j.) shig`armasinda. Bunda dene oyanip atirg`an, kaynag`an o`mir energiyasinan tiriledi. Bul jumistin

kompozitsiyasinin` emotsional qalatinin` ko`p ma`niligi da`slep skul`pturani na`zik, sezilerli ko`rkem kuramali nyuanslaug`a baylanisli. Ol orayliq - jabiqlar formani sirttan beriw ha`m ishki baslaniwdi ashiq, qorg`almag`an, oyatiw arasindag`i qarama - qarsiliqlardan du`zilgen. Obrazdin` ma`niligin ashiw ha`m ku`sheytiw ushin skul`ptor qizdin` figurasinin` minezlemesin shiyelenistiredi. Kompozitsiya dongelek skul`ptura qag`iydalari boyinsha du`zilgen: suliwliq ha`m ma`nilik tek ja`n-jag`inan qarag`anda toliq ashiladi. Kompozitsiyanin` arxitektonikasinin` aniqliq`i ko`lemlerdin` soziliwshan`lig`i menen ku`sheyedi. Ko`pshilik jumislarindag`iday skul`ptor bar bolg`an mantikti saqlap, ozinin` tu`sinigine ha`m ko`riwine karap ozgertip bunda suliwliqti stilleydi, biriktiredi ha`m kerek bolsa oylap tabadi. Solay etip J.Kuttimuratov ta`biyattan aling`an elementlerdi sog`an qusatip qayta sog`ilg`an ta`biyat elementlerine aynaldiradi. «Hayal - qizlar» tematikasi menen qatar skul`ptor psixologiyaliq plandag`i shig`armalardi islep shig`adi, ha`m iske asiradi. «Baliqlardi qutkarip atirg`an Anaxita» (1981 j.) dekorativ kompozitsiyasinda araliqta pa`rwaz urip jurgendey figura xa`reketleri ko`p g`ana tegisliklerde o`seddi; su`wretshi serippeliligi qiz qudaydin` qanatlarin kesip jiberetug`in jen`il ushin, samaldin` esiwin seziwge erisedi. Anaxitanin` figurasinda klassikag`a tiyisli ashiq garmoniya sezimi bar. Ha`rekettin` effekti menen birge bunda ha`reketke koyilg`an shek te seziledi. Su`yektin` u`stinin` jen`il isleniwi, ko`lemlerdin` bir tegis «ushiwi» psixologiyaliq kiriw, poetika ha`m de muzikaliq sezimlerde payda etedi. Figuranin` bir tegis mu`yeshleri, ko`lemnin` serippeliligi, sheber o`rinlaniwi usi jumisti minezleydi.

Bul ma`niste «Jalanash» (1971 j.) jumisi da qiziqli. Onda ha`rekettin` erkin dinamikasi pu`tanliktin` ma`nisli sezimi menen baylanisadi. Bul shig`armada mexanikaliq ha`m dekorativlik plastikada ken` tarqalg`an materialdin` fakturasinin` qopalliq toliq islenbewi ha`m kompozitsiyanin` pitpegendey tu`yliwi shig`armag`a bir u`akittin` o`zinde monumentalliq ha`m kamerliq belgilerin beredi. Uliwma aytqanda barliq «jalan`ashlar seriyasinda»

su`wretshi naturani jaqsi bileadi, kerekli aktsentti sheber beredi. Ag`ashtagi kompozitsiya ba`rqulla J.Kuttimuratovtin` do`retiushiliginin` en` ku`shli ta`repi boldi. Ustanin` barliq jumislarinda jumisqa shinlap beriliwdi, obrazda ha`m minezlemede en` tiykarg`isin sheshiwshisin ayira alatug`in diqqatli ha`m o`tkir ko`zi bar ekenliligin aytip otiw kerek.

J.Kuttimuratov ta`repinen 1982 jili islengen «Tomiris» obrazi - bir waqittin` o`zinde, shin ha`m oydag`i, burying`i ha`m ha`zirgi du`n`ya shegaralarinda bolip, bir neshe araliq ha`m tiykarg`i wakitlar o`lshemlerde jasaydi. Sabirli - aqilli ishki ku`sh ha`m filosofiyaliq terenleniw - mine usilir bul personajdi minezleydi. Bul obrazda passiv ko`z saliw hesh sezilmeydi. Ati atalg`an shig`armag`a qarap, birinshi orinda biz obrazda tinishliq, erk ku`shin, o`mirlik ta`jiriybe ha`m o`mirge aktiv katnasti sezemiz. Sonin` menen bir wakittin` ozinde jas, a`jayip, suliw hayaldin obrazin. Bir wakittin` o`zinde ku`shli ha`m ha`lsiz, suliw ha`m reyimsiz hayaldin eki tu`rli minezin islep, su`wretshi bastan konkret - personajda psixologiyaliq halatlardin` ha`r tu`rliligin sheshiwdi aldina ma`sele etip qoyadi. Ko`rkem mashqalanin` bunday qoyiliwi ustanin` isletiliwi ele de quramali, biraq sonin` menen birge plastikaliq bay material - mramor menen islesiwge tiykar saldi. Mramor menen islesiwdin` spetsifikasi materialdin` qirsiqlig`i, texnikaliq protsesstin` qiyinlig`i, mu`mkin bolg`an deformatsiyalardin` mu`mkinligi sebepli qiyinshiliqlardi shuqurlastiradi. Q imbat bahali, ko`zdi qamastiratug`inday appaq mramor, a`piwayiliq ha`m aniqliq penen ayirilib turatug`in bastin` burilisi - massagetler patshasinin` saltanatli, sonin` menen birge mu`layim obrazi usilay jaratiladi.

A`yyemgi ulli basip aliwshi Aleksandr Makedonskiyge arnalg`an «Iskender» (1967 j.) shig`armasinda personajdin` qilg`an islerinin bahasi ashilatug`in quramali araliq waqit qatnasiqlari payda boladi. Solay etip, tariyxiy qaharmanlar, - bular «Beriniy» (1967 j.), «Tomiris» (1982 j.) jumislarina da tiysli, - tek o`zlerine tiyisli ruwxiy araliq sferasina sin`ip,

keleshekke qarag`an ha`m sonin` menen birge bu`gingi ku`nnin qatnasiqlar sistemasina kirgen.

J.Kuttimuratovtin` do`retiushiligi ushin minezlemeli na`rse, shig`armalardi sog`iwda ha`r tu`rli materiallardi paydalaniw bolip tabiladi. Duris, usta ozinin` skul`pturadag`i jolin itimal, ko`bine - ko`p qollanilatug`in ag`ashtan basladi. Bug`an ag`ashtin «tiri» strukturasi, u`lken plastikaliq ma`nilik ha`m ha`r tu`rli syujetlerdi islew mu`mkinshiligi shariyat jaratadi. Biraq sonin` menen birge onin` do`retiushiliginde mramorda, su`yekte, kum taslar ha`m t.b. sog`ilg`an jumislar ushirasadi ha`m ha`r waqit, oylag`anda iske asirip atirip, skul`ptor obrazdin` plastikaliq sheshimine ha`m ruwxiy mazmunina toliq juwap беретug`in materialdi qollanadi.

D.Toreniyazovtin` shig`armalirinin` aymashliq`i

J.Kuttimuratovtin` do`retiushiliginen D.Toreniyazovtin` (1928 - 2003 jj.) iskusstvosin grotesk, jumsaq yumor, mexanikaliq plastikaliq forma do`geregindegi sha`rtlilik ha`m u`lken monumentalliq ayirip turadi. A`piwaliq ha`m situatsiyalardin` turmislilig`i, ashiq lirikaliq keypiyat - mine usilar bul ustanin` shig`armalarin` minezlemesin ka`liplestiredi. Onin` jumislari o`zinin` insaniylik a`piwalig`i, ashiqlig`i, obrazliq sheshimnin` silqimsizlig`i menen o`zine tartadi. Sirtqa su`wretlew, birplanliq joq onin` jumislarinda janrliq - turmisliq baslama joqari turadi. D.Toreniyazovtin` shig`armalarindag`i ma`nilik ko`rkem qurallardin` qisqalig`i ma`nilik skul`ptorliq jumislardin obrazli ma`niliginin` sxematizmi menen de, muzmunlilig`inin` jarlilaniwi menen de ha`sh qanday uliwmalıqqa iye emes. Juwmaklawshi a`piwayiliqqa ha`m formalardin` ashiqlig`ina umtiliw kompozitsiyaliq ta`sirlikti izlew ushin u`lken a`hmiyetke iye boldi. B.Toreniyazov shidamli, ko`p ma`nisli, biraz stillengen plastikanin` ustasi. Soni aytip otıw za`ru`r skul`ptor ozin siluete, liniyag`a qarag`anda plastikada, ko`lemde jaksi bildiredi. Jumis protsessinde bir tegis, ritmli o`tkellerdi tauip, o`tkir kontrastlardi kollanbaydi. Eger

skul`ptor esabinda J.Kuttimuratovtin` do`retiushiliq oylawi konkret material menen belgilenbese (ol ag`ashti da, tasti da erkin ha`m jenil qollana aladi). Al D.Toreniyazovtin` iskusstvosi, onin` belgilengen temani tu`siniwi ha`m sheshiwi og`an jaqin «tiri» material - ag`ash penen tig`iz baylanisqan. Ol onin` menen «ag`ayin» bolip ketken. Sheberlik texnikasi, xalaqliq uqiqliliq tiykari menen ruwxliylik jaqinliqtin bo`linbewshiligi, tematika, shig`armanin` ko`rkem tilinin` plastikasi, ba`ri tu`p - tegi menen ag`ashta qosilg`an. Usi material ozin toliq tawip, sonin` menen birge skul`ptor ozin` tek qanday da bir terektin` «tar» shen`berinde qalmaydi, ha`r bir obrazdi konkret kompozitsiyani, sheshiw ushin suwretshi ha`r bir bo`lekke ta`n faktura ha`m plastika menen kelisip, ag`ashlardin ha`r qiyli tu`rlerden qollanadi. Ag`ash u`stinde islep otirip D.Toreniyazov ozinin` bolajaq shig`armalarin o`zine unag`an ag`ishtin` bu`gilgen, qayrilg`an jerlerinen sheshkendey boladi. Shig`armalardi jaratiwda usta pu`tin bir formadan ag`ashtin bo`leklerine bariug`a umtiladi. Bunda obrazdi sheshiw tiykarinda xaliqtin` plastikaliq tu`sinigi ha`m oyin`a, qara u`ydi sog`iwdin` o`zgeshe arxitekturaliq simbolikasina diqqat ju`klengen. Ol ta`repinen qaraman, alma, erik, ju`zgen ha`m t.b. ag`ash tu`rleri qollaniladi. Skul`ptordin` fantaziyasi materialdin` o`zinin` ta`n` qalarliq formasina do`retwishilik jantasiw menen ulg`ayip baradi. Materialdin` ko`rinislerin jariqlarin`, ag`ishtin` kemshliklerin` ha`m basqalarin - u`sta jumistin` obrazli elementleri sipatinda paydalanip mazmunin` ku`shey te baradi.

D.Toreniyazovtin` da`slepki shig`armalari sheberliginin` jetispewshiligi menen ajiralip turadi, biraq olar tikkeley jaratiliwi menen xaliqliq personajlarg`a jaqin. «Sho`girmedegi qaraqalapaq» (1967 j.), «Jas adam» (1967 j.) shig`armalari sheshiminin` sha`rtlilik menen ajiralip tursada, usi ta`repleri tamashag`oydin` qabillawinda og`ada ayriqsha ta`sir o`tkirip turadi. Usi shig`armalarinin` o`zinde - aq D.Toreniyazov o`zin plastikaliq

kompozitsiyalar, formalardin` ruwxiy ko`rnisin sa`wlelendiriwshi, adamnin` sezim ha`m oylarin su`wretlep bere alatug`in sheber sipatinda korsete bildi.

Skul`ptor shig`rmalarinin tiykarg`i waziypasi spetsifikaliq plastikaliq zatlar arqali xarakterdin` belgili, aniq bir halatin jaratiwdan ibarat boldi. Bug`an tiykar bolip aniq bir halat, waqiyandin` sirtqi emes al onin` ishki psixologiyaliq payiti sa`wlelengen o`mirdin` ko`rnisi xizmet etedi. Insan sipatinda, skul`ptor sipatinda D.Toreniyazov a`piwayi syujet qiziqtırmaydı, al onin` ishki ta`repi, ishki mazmuni sa`wlelendiriwge ha`reket etedi. Onin` skul`ptorliq shig`armalarinin` tiykarında aniq bir fakttin`, wakiyanin` artında usi wakiyani yaki faktti qurg`an bayanlaw g`ana emes, al lirikaliq, poetikaliq bayanlaw jatadı. D.Toreniyazov iskusstvoda o`zine ta`n bolg`an tu`sinik penen suliwliq, o`z xalqinin` psixologiyasi, a`debiy personajlar, an`iz ha`m da`stanlardag`i obrazlardı korsetip beredi. Onin` shig`armalari milliyligi menen ajiralip turiwi menen birge du`n`yanin` birligi, onin` garmonikaliq rauajliniwi ko`rsetip turadı. Onin` do`retiushiligine milliy minezleme tusiniw menen teren` ja`lestiriwge degen izleniwshilik ta`n. Sebebi avtordin` fol`klorg`a degen iqlasi ta`sir etedi. Onin` shig`armalari optimizm menen teren` suwg`arilg`an. Skul`ptor ag`ashti qoriqpay jonadı, kerek jerlerinde mazmunin ku`sheytiw ushin formanı ulkeytip ya bolmasa kishertip, ayrim shig`armalarında groteskten de ken paydalanadı. Ko`pshiliq shig`armalarında skul`ptor qaraqalpaq xalıq da`stan, epos, fol`klor obrazlari ha`m motivlerin qayta qayta isleydi. Olardı turmisliq janr detal` ha`m mazmunda bere otirip, og`an o`zinin` ken`eytilgen, simvolikaliq ideyani engizedi. D.Toreniyazov o`z tvorchestvosında ko`zge ko`rilingendegi halatti uliwmalastirilg`an milliy tip ha`m obrazdin` statikaliq sa`ykes keliwii beriw onin` ushin juda` a`hmiyetli. Xudojniktin` skul`pturasi turmisliq o`mirden aling`an. Tek tipler g`ana emes, al materialg`a bolg`an qatnas, forma ha`m proportsiyalardı modellestiriw printsipleride milliy. D.Toreniyazovtin` shag`armalarına na`zik ha`m ma`nili ritm ta`n. A`lbette bul shig`armalarda ritm salmaqli, saldamanli.

Shig'armalardin' barliq estetikaliq baxalilig'i birden degende ashila qalmaydi. Bul skul'ptordin' uzaq waqit baqlaytug'in tamashagoy ushin arnalg'an shig'armalari. Saldamanli ritm, ha'reketlerdin' salmaklilig'i avtordin' ko'plegen shig'armalarina ta'n. Onin' qaharmanlarinin' basim kopshiligi «ag'is penen ag'ip», «man'layg'a jazilg'anina» qayil bolip jasaytug'inlar. Personajlardin' qiliklarina qaray plastika, tuyin' yamasa ashii, mudami struktura boyinsha sizilg'an.

Skul'ptordin' miynetleri a'hmiyetli na'rselerdi tartip ala aladi. Ko'lemliligi, salmaqliliq sirtqi janli korinis avtordin' «Sho'germeli qaraqalpaq» (1967 j.), «Jas jigiti» (1967 j.), «An'shi» (1978 j.) shig'armalarinda ko'zge taslanadi.

U'lken iskusstvoga o'z betinshe kirip kelgen D.Toreniyazov a'zel bastan o'z joli menen ju'rdi. Ol barlig'in ta'biyattan, ko'rkem na'sillik tek onin' oylari ha'm izleniwleri menen say bolip keldi. O'z betinshe ka'liplesken xudojnik ta'n qalarliq da'rejede plastikaliq formani seze bileli. Xudojnik shig'armalarinin' ishki pu'tinligi onin' az zat penen u'lken temalardi aship beriwi bay ta'jiriybesin ha'm sheberligin korsetedi. D.Toreniyazov shig'armalarinin' tiykarg'i minezlemeli belgileri ha'm do'retiwshiliginin' waziypalari dep o'z oylarin ha'm sezimlerin plastik zatlar arqali maksimal da'rejede sa'ykes keltirip bere biliwi dew mu'mkin.

D.Toreniyazovtin' shig'armalari obrazlardin' psixologiyaliq pikirlewinende alis emes. Onin' «Oyshil» (1972 j.) kompozitsiyasinda skul'ptor ta'repinen jaratilip atirg'an personaj, onin' xarakteri filosofiyaliq ko'z qarastan aship beriledi. Bizin' ko'z aldimizda ozinin' filosofiyaliq du'n'yasina su'ngigen insan payda boladi. Kobirek emotsionalliq ta'sirde xudojnik ko'lemnin plastikasi, aniq ritm ha'm ken'isliktin' wakittan tis ko'rinishin beriwi menen skul'ptura do'gereginde bere aladi.

D.Toreniyazovtin' tvorchestvosinda teren' pikir ha'm filosofiya menen qatar skul'ptordin' ayriksha sipatlarin ko'rsetetug'in yumorliq belgilerde

sa`wlelengen. Juwmaqlastiriwdag`i ma`rtlik, plastikaliq usillar menen xaliq ha`zilkeshi, yumoristtin` obrazi berilgen («Omirbek laqqi» 1975 j.). Bul adamnin` obrazi xarakateri xaliqinin` tu`sniginde tek g`ana ko`p sanli qu`lkili wakiyalardin` qahramani emes, al jaqsiliqtin` belgisi bolip tabiladi. Duris, haqiyqatliq bul ashko`zlik, aqmakliq, o`tiriqpaz ha`m t.b. lardin` ustinen ku`liwshi bul ha`zilkesh adamnin` personaji menen uyimlasadi. Usinday o`mirdi su`yiwshi, tentek, eziwinen ku`lki ketpes adam sipatinda skul`ptor usi obrazdi jaratadi.

Qa`legen turmisliq epizodtan D.Toreniyazov qanday da bir qiziqli na`rseni taba bileli. Onin` shig`armalarinda ha`sh kanday topa - torisliq joq. Figuralardin` o`zgesheligi, poza, ha`r bir detal` - ba`ri obraz ushin isleydi, shig`armanin` ma`nisi ashadi. «Shopan» (1972 j.) jumisina toqtap o`teyik. Bul shag`arma shopannin` basin ha`m o`skin saqalin su`wretleydi. Kompozitsiyaliq jaqtan skul`ptor bastin` birden burilg`anda personajdin` saqalinin` shiyratilip turg`anin ko`rsetedi. Saqaldi jelbiretken samaldin`, qumliq ha`m otardi bir orinnan ekinshi oring`a ko`shiriw, shopannin` ha`reketinin` shaqqanlig`i, ku`wanishi, langoyligi seziledi. Su`wretshi bul obrazdi qu`wanishli turde, yumor momentleri menen sheshedi.

Qozg`alis, u`stinlik ha`m sonin` menen birge konturdin` pu`tinligi «Shopan» jumisinda en` tiykarg`i forma du`ziwshi, obrazliq qural boladi. Skul`ptor ko`lemnin` plastikaliq beriwi ag`ashtin` beti su`wretlew interpretatsiyasi menen baylanistiriwg`a tirisadi. Bunda ag`ashta aytarliqtay da`rejede qayta islew, ayirim detallardin` strukturasin ha`m jumsaqlig`in, wakit u`zilisinin` plastikaliq ko`terin`ishiligin, sonday-aq dekorativlik ha`m minezlemeli seziwge mu`mkinshilik beredi. Su`wretshi mu`sinnin` sirtina bir qansha oyiqlar tu`siredi, jaqtinin` jiljiwin esapqa alip ayirim boleklardi jaqsilap qayta isleydi. Onin` jumisinin` kishkeneligine qaramastan, bunda ha`reket bilinedi. Ishki oylanis ha`m tinishizliq, ko`zge taslanatug`in bas

tartiwshiliq ha'm ha'reketke tayinliq birgelikte baylanisatug'in ren'ge bay obra payda boladi.

«Batir» (1980 j.) shig'armasinda o'zine adam emotsiyasinin ko'p tu'rliligini aliwshi, kompozitsiyanin qatan'lig'ina, formanin jiynaqli, shig'armanin salmaqli boliwina tirisiw seziledi. Bunda ha'r bir detal uliwmaligtin en bir kerekli bolip tabiladi. Batirdin obrazi salmaqli, u'iken etip sog'ilg'an figura ha'm tinish, miyiq tartin'qirag'an bet a'lpetin ma'nisliliginin qu'ramali wyimlasqan tu'rinde payda boladi. Usta bastin, iyin ha'm qollardin pu'tinligin qatan tu'rde ayriksha ko'rsetedi. Ol ko'lemli tabadi, skulpturani ekspressiv ritmge bag'indirip, oni salmaqli etedi. Tan qatip qalg'an figurada erip baratqanday jigerlilik obrazdin ishki aktiv o'mirin sezdiredi, ruwxiy ha'm fizikaliq ku'shinin qosiliw momentin ko'zge ko'rinetug'in etedi. Bul shag'armada diqqatti u'iken ha'm ku'shli qollarg'a awdaratug'in figuranin o'zine qarag'anda ko'birek uliwmalastirilib berilgen batirdin bet - a'lpeti o'zgeshelenbeydi. Da'w adamnin kelbeti ar-namisli a'piwailiq penen beriledi. Tamashagoydin diqqati iri, ku'shli qollarg'a, bumnin etli ko'kirekke, aldig'a en'terilgen basqa awdariladi. Onda xaliq batirinin titanliq shaxsi menen ushirasiwdi ayriqsha belgilewshi mexanikaliq shig'armanin shin monumentallig'i bar. Denenin ku'shli vertikalina baylanisli bazaliq rol oynawshi ku'shli qollar turaqliliq, sonin menen birge ha'reketke ba'rha' tayinliq sezimin oyatadi. Bul eki baslama, qarama-qarsiliq, ta'n salmaqliliqta turadi. Ko'lemli u'lkeytiw bunda plastikaliq modelirovkanin bay sayaliq, jaqtiriligi menen uyimlasadi. Bul jumista skulptor ta'repinen sheshletug'in tiykarg'i obrazliq ma'selesini ar-namisli a'dep-ikramliq, ma'rtlik temasi bolip tabiladi. Otiwlerdi jumsaqlastirip ha'm ritmlerdin qaytariliwin du'zip, su'wretshi pu'tin kompozitsiyani du'zedi. U'iken ku'shti seziw, aniq oqilatug'in minezleme ideyasi, zorliqti toliq biykarlaw, ku'shli adamgershilikli insang'a ta'n fizikaliq ku'sh ha'm miyrim-shapa'a't kontrasti menen wyimlasadi.

«Qus» (1967 j.), «Sirin qusi» (1971 j.), «Fantaziya qusi» (1971 j.) shig'armalari aniq dekorativliq, platikaliq sheshimlardin` erkinligine iye. Bul kompozitsiyalardin` ha`r birinde oylap tabiw ha`m realliq shig'armasindag`i ma`nisli ha`m isendiriwshi fantastikaliq idealdi beriwge tirisadi. Jaqsiliq ha`m jamanliq. Ag`ashtin` ta`biyiy iymeyiwi awirliq ha`m mazmundi teren` ashiliwdin oz-ara tabisli baylanisiwina mu`mkinshilik jaratadi. Tamashagoydin` aldinda jumsaqtay forma payda boladi. Ol o`zine ta`n organikaliq baylanis ha`m bo`leklerdin` o`z-ara sebepshilikni alip jurip ag`ashtin` strukturasi ha`m teksturasinan o`zi payda bolg`anday boldi.

D.Toreniyazovtin` jumislarina obrazdi o`zgeshe bayanlaw, buring`i ha`m xa`zirgi da`uidin` du`gisiwi ha`m garmoniyasi. Skul`ptor ta`repiyen do`retilgen personajlardin` xarakterlik-mazmunliq belgileri mine usinday. Onin` mu`sinlerinde emotsionalliq bizin` qabillawimizg`a qaratilg`an. Bunnan o`tmish ha`zirgi ku`nnin` tuyg`ilarina iye boladi. Sonin` menen birge D.Toreniyazovtin` shig'armalarinda lirikaliq belgiler barshiliq. Onin` kompozitsiyalari teren` o`y, ko`rkemlik qurallardi jaqsilap tanlaw sebepli garmonikaliq uliwmalastiriwg`a aylanadi. Su`wretshi ta`repiyen qaysi bir obraz, syujet ju`zege asirilmasin, olardin` derlik barlig`inda qatan` shegara sezimi bar. D.Toreniyazov ta`repiyen orinlang`an obrazlar qatan` oylaniw, duris tabilg`an poza, xarakter, kiyim menen ayriqshalanip turadi. Bunda o`zin o`zi qorsetiw joq. Usta tek belgili bir faktti korsetedi, ol o`zinin` ha`r bir jumisin jeke baxasi, jeke qatnasi menen u`les beredi.

D.Toreniyazovtin` do`retiushiligi birgelikli emes. Ol bir tiptegi baha menen sheklenbeydi. Onin` iskusstvosin` quramali, teren` protsess esabinda ko`riu za`ru`r. Su`wretshinin` xaliq ko`rkem-o`neri menen organikaliq baylanisi, artistizm ha`m fantaziyasi, xa`zirgi zaman formasin` o`zgeshe tu`siniw - mine usilar onin` shig'armalarinin` xarakterlik o`zgeshelikleri. Ozinin` jumislarinda mu`sinshi uliwmaliqqa, du`n`yani bir pu`tinlik esabinda qamtiug`a tirisadi.

A.Atabaevtin` do`retiwshiliqinen etyudlar

A.Atabaevtin` (1925-1986 jj.) do`retiwshiligi sizilg`an dekorativligi menen diqqati ozine tartadi. Bunday ta`sir formanin` belgilengen traktovkasi, al ba`rinen de beter dekorativlikte, o`mirde bar ma`nis esabinda payda boladi. Ol sirtqi ortalıq, konkret jag`day menen baylanisti bayanlawshi sipat esabinda shiqpaydi.

Su`wretshinin` shig`armalari obrazlardi ten` salmaqli, uliwmalastirilg`an sheshimlerge ishten su`yeniwi menen ayriqshalanadi. Usta do`retiwshiligin qaraqalpaq ko`l o`nerinin` o`zine ta`n sheberlik traditsiyalari ha`m sheberlik uqiqlarinin` bay qatlamı menen qatar uliwma Orta Aziya xaliqlarinin` ko`rkem-o`neri qatlamında tikleydi. Xaliq ko`rkem o`nerinin` tiykari su`wretshi ushin tek g`ana a`sirler boyi islenilgen o`z aldina shin plastikaliq forma emes, al en` birinshi payda bolg`an elementlerdin` ko`rinisi. Shig`isqa ta`n sezimlilik, emotsionallıq tiykarg`a su`yengen plastikani teren` tusiniw, sonin` menen birge og`an tiyisli ten` ko`lemlik - mine usilar A.Atabaevtin` shig`armalarinin` o`zgeshelik belgileri. Su`wretshinin` jumislarinin` plastikasi, onin` ishki ko`rinisi ko`p qatlamli, olardi qabillaw qiyin keshedi. A.Atabaevtin` plastikaliq oyinin` o`zgesheligin, konstruktivlik ha`m dekorativlik elementlerdin` logikaliq tiykarlaniwi, olardin` o`z-ara na`zik baylanisi, ritmlerdin` muzikalilig`i, qatarlıq nag`islardin` suliwlılig`i qusag`an ta`replerinde atap otiwge boladi. Jumislarg`a ritmnin` ko`lemine bag`iniw, oni konkret ritm talaplari ruwxında o`zgertiu etiu ta`n. Su`wretshi ko`p sanli usillar menen tamashagoydi qiziqtiriwshi forma ha`m ko`lemlerdin` qiziqli oyinin` sheberlik penen sog`adi. Onin` soqqan fantastikaliq ko`rinisleri bir waqittin` o`zinde realli ha`m zatlay sezimli.

A.Atabaevtin` obrazlari qay bir ta`repleri menen teatr du`n`yasin eske tu`siredi. Sonin` menen birge shig`armalar bir wakittin` o`zinde ko`rinis ha`m zat bolip tabiladi. Bir ta`repten ol obrazlıq qurallar menen shinliqtin` belgili bir bo`lekshesin su`wretleydi, o`mirden aling`an oy ha`m sezimlerdin`

qandayda bir kompleksin, sonday-aq belgili bir utilitar tayinlanishliqti beredi. Ekinshi ta'repten - bul ashikliqqa bag'darlang'an ko'rkem su'wretlew, usi ashikliqqa mo'lsherlengen, oni du'ziwshi sho'lkemlestirilgen ko'lem, A.Atabaevtin` jumislarindag`i predmetlik ha'm su'wretlew baslamasinin` salistirmalilig`i plastikanin` ha'r qiyli tu'rlerinde birdey emes. «Besik» (1979 j.) qusag'an shig'armalarda nag'isli qapi ha'm tirepberdilerde zatliq baslama sol zattin` ko'rkemlik ma'nisin biykarlamaydi. Sonin` menen birge «Simurg» (1974 j.), «Kelin» (1989 j.), jumislarinda maskalardin` seriyasinda basli orindi su'wretlew baslamasi oynaydi.

A.Atabaevtin` do'retiushiliginin` ayriqshalig`i - onin` shig'armalarinin` o'tkirligi. Su'wretshi su'wretlew motivlerinin` repertuarin xaliqtin` turmisi ha'm ko'rkem - o'nerinen aladi. Duris, mu'sinshinin` ko'pshilik jumislari onin` estetikaliq ta'jiriybesinen payda bolg'an qol - o'nerinin` traditsiyalarin na'r aladi. Sol sebepli obrazlarda ha'm predmetlerde ironiya ha'm tanlaniw, oydin` ha'm real bo'leklerdi o'tkir seziw tig'iz organikaliq baylanisqan. A.Atabaevtin` predmetlik du'n'yasi organikaliq materiya menen berilgen. Bunda obraz ozinin` birinshi ma'nisin joyitpaydi, al sonin` menen birge simvolg'a su'yenedi. Bul shinliqti qabillaw minezlemege, al formanin` tiline tiyisli bolmasa da. Ustanin` skul'pturasinda ba'rxa` dekorativlik, lakonistlik ha'm formalardin` pitiwshiligi ta'n. Bul olardi ko'rgizbe zalinda da, turmisliq inter`erde de birdey siyimli etedi. Shamanin` ta'biyiylik sezimi mu'sinshige garmonikaliq kompozitsiyalardi sog'iug'a ja'rdem beredi.

A.Atabaevtin` do'retiwshiligine ashiiq su'wretlew metaforasin qollaniw ta'n. O'z aldina poetikasin ko'beytiwge jol ashadi. Su'wretlewshinin` adamzat o'miinin` ma'n`gilik, o'zgermeytug'in a`dep - ikramliq bayliqlarin maqullaytug'in obrazlarg'a ha'm zatlarg'a ha'r dayimg`i su'yeniwi skul'pturaliq sheshimnin` az so'zlik ashikliq`i menen da'slepten-aq ayirilip turatug'in tiykarinan turaqli ko'rkem tildi payda etedi. Shig'armalardi du'zgende, A.Atabaev ayirim kompozitsiyaliq motivlerdin` tu`rin o'zgertip

tez - tezden bolek tematikag`a qaytadi ha`m sonin` menen plastikaliq struktusinin` birdey tiykarinin` bar do`retiwshiliginin` ishki baylanisin saqlaydi. Ol mu`sinshilikte de, sonday-aq qol o`neri zatlarda da o`zgeshe obrazlar jaratti, - tap waqitta toqtap qalg`anday, onin` ag`iminan shiqqanday, og`an bag`inbaytug`inday.

A.Atabaevtin` qaraqalpaq qol o`nerinin` uliwma tiykarlarina diqqat aydariwinin` ayqin da`lili «Kelin» (1979 j.) jumisi bolip tabiladi. Bizin` aldimizda qaraqalpaq kelinin` o`zgeshe sheshilgen obrazi. Eger skul`ptorlar J.Kuttimuratov ha`m D.Toreniyazovlar bul tiptegi personajdi sheshiwde do`ngelek musin usilin qollansa, al A.Atabaev jumisi basqa planda. Shigarma do`ngelek skul`ptura, rel`ef ha`m qol o`nerinin` ag`ashti oyiw usilinin` shegarasinda orinlang`an. Jumisti kompozitsiyaliq sheshiwde do`n`gelek musin usilari jatadi, sol waqittin` o`zinde o`rinlaw rel`efke jaqin. Shig`armada qollanilg`an dekorativlik momenti, forma ha`m siziklirdin` bay ashiqlig`i, sayaliq modelirovkasi ha`m, son`inda, nag`isqa baylig`i ag`ashqa dekorativlik oyiwg`a silteydi. Bunda personajdin` kiyiminde sopaq xaliq nag`isi og`ada sheber qollanilg`an. Ga`p joq, bul nag`istin` stilizatsiyasi, biraq ko`rkem ta`sirligi menen ayirmalanip turatug`in ha`m qaraqalpaq uliwma alg`anda Orta Aziyanin` nag`islari haqqindag`i uliuma tu`sinikke juwap beretug`in stilizatsiya.

Jumistin` monumentallig`inin` turaqlilig`in skul`ptor detallardi, o`lshemdi bekkemlew, ko`lemnin` massivligin kirgiziw joli menen qog`a kirgizedi. A.Atabaevtin` shig`armalarinin` plastikasinin` strukturasini xaliq qol o`nerini nag`isin` o`zinshe tu`siniw, onin` qollaniwdin` originallig`in` teren` biliwge tiykarlang`an.

A.Atabaevtin` jimuslarin islewde tiykarg`i material bolip ag`ash xizmet etedi. O`zinin` shig`armalarin` tayarlap otirip usta olardi materialdin` faktura ha`m strukturasina, onin` iyrekleri, tu`birlerine ha`m t.b. bag`indradi. Tayar

jumis qoyiw qonir ren`de boyaladi, sonin` menen usta ag`ashqa ta`biyy - ta`biyatliq, tiri tonalliqti qaytarg`anday boladi.

A.Atabaevtin` do`retiwshiliginin` traditsiyaliq milliy ko`rkem miyrasina qarawi qol o`nerinin` belgili bir formalarin, predmetlerin, sonday-aq mazmunli momentlerin qolliniw menen tu`siniledi. Misalig`a «Semurg» (a`9wn` j.) shig`armasinda ha`zirgi emes, fantastikaliq momentler bar, sol waqittin` o`zinde skul`ptordin` personajdi su`wretlewge qollang`an qatnasi inter`erde isenimli jasawshi zatlaq formani du`zedi. Bul oylap tabiw ha`m realliq shegarasinda turiwshi obraz.

«Semurg» jumisi bet - a`lpeti adam ha`m denesi qus bolg`an erteklik Jan - zatti su`wretleydi. Pal`metkanin` tar shegaralarinda qoyilg`an obraz qanatlari tu`sirilip azg`antay waqitqa qoniwg`a meyillengen ha`m qa`legen waqta qanatin jazip uship ketiwge tayin sezimin bildiredi. Shig`armanin` realliq ha`m oylap tabiw eki tu`rlilik shegaralig`i mazmunnin` minezlemesine plastikaliq orinlawdin` dekorativliligine tiyisli sheshilgen. Personajdin` spiral` tu`rde shiyratilg`an shashlari ha`m qaslarinin` ritmikaliq dekorativliligi ertek obrazinin` qayiriliq, sa`l koterilgen qanatlari menen u`yles. Ko`pshilik jumislarinda siyakli skul`ptor shig`armag`a tkwri bezew tu`rinde berilgen nag`isti kirgizedi, solay etip plastikaliq sheshimnin` baylig`in ha`m dekorativlik momentin ku`sheytedi.

Dim sheklengen ken`islik ko`leminde, azg`antay oyliqta ko`lem, ritm, jaqtiliw o`tiwlerdin` bay oyini ashalg`an. Ken`islik oylig`i sezimi jaqtiliq sayasi menen de, sonday-aq ko`lemlerdin` o`tiw keskirligi menen du`ziledi.

Obrazdin` baylig`i, onin` birgeliksizligi, siluettin` grafikalliq a`jayiplilig`i, siziqlardin` tuwrilig`i ha`m zergerlik izleniwshililigi usi shig`armag`a minezli. Bul jumis, gu`mansiz, motivi boyinsha organikaliq bekkem quralg`an ha`m o`zinin` ishki qatan` - haqiyqatliq nizamlari ken`isiginde jasap atirg`anday.

O`zinin` shig`armasinda A.Atabaev fol`klor obrazlarin` a`ytewir emes, fantastikaliq, o`z aldina du`n`yasin du`zedi. Onin` fantastikaliq variatsiyalari menen «Nikaplar» qusag`an jumislardin` simvolikaliq - allegoriyalik mazmunga baylanisqan. Ustanin` bul skul`pturalik shig`armalarina bylanisli minaday minezleme belgilerdi atap o`tiwge boladi - masshtabliq, ritmika, kontur, konstruktivlik, aniqliq, ko`lem. Lirikaliq, jumsaqliq, poetika - bul shig`armalardin` keypiyatın` du`zedi. Ko`pshilik jag`daylarda bul bir tegislikti buzbaytug`in, oy ha`m to`beni organinikaliq birlestiriwshi juqalap islengen rel`ef ko`rsetiwshi nikaplar bolip tabiladi. A.Atabaev bul jumislarda ustashiliqtin` a`jayip u`lgilerin ko`rsetti. Ol sirtqi su`wretlew quralların tiyin`kirap, ishinen u`lken toliwshiliqqa iye obrazlardi du`zetti. Sirtqi a`piwayliqta kompozitsiyaliq sheshimlerde onin`obrazlari izbe - iz ashiladi. Pu`tinliktin` ha`m qozg`aliwshiliqtin` ko`lemliginin` birlesiwı detallardi islewde olarg`a o`zinin` tinishsizlaniwında qanday bir sirli, tartiwshi sezimdi beredi.

A.Atabaevtin` jumislari tematikasinin` ha`r tu`rliligi menen ayirilip turadi. Syujetlerdin` a`piwayilig`i ku`ndelikli turmisqa jaqin. «Shashin` jazdirg`an hayal» (1978 j.), «Juwirip baratirg`an iyt» (1979 j.), «Turkmen qiz» (1980 j.), «Kepterdi qutqarip atirg`an qiz» (1981 j.), «Sun`qar uslap turg`an qiz» (1981 j.), «g`arri» (1982 j.) ha`m t.b. Tematikanin` a`piwayilig`i, ondag`i plastikaliq sheshimlerdin` baylig`i ha`m ha`r tu`rliligi su`wretshinin` do`retiwshiliginin` minezli shin.

A.Atabaev do`retiwshiligin` ha`r tu`rli da`migiui ha`m qizig`iwshilig`inin` ayqin belgisi onin` qol o`neri shig`armalarında qaraui bolip tabiladi. Taraklar, bel qayislari, bilezikler, sirg`alar, ju`zikler, dekorativ islengen jawingerlik qurallar - qilish, qalqan, oq jay, sonday-aq turmisliq zatlar - besik, nag`isli kolonnalar (tirepberdeler), kapilar, erler, kitap qoyatug`in teksheler - mine bul plandag`i jumislardin` toliq emes dizimi. Bul shig`armalar ko`rkemlik dekorativ nag`islardin` baylig`i, razmer ha`m

ritmlerdin` u`ylesimliligi, kompozitsiyanin` konstruktiv pu`tinligi menen ayirilib turadi. Nag`isli qapilar usta ta`repinen uliwma korpus penen birlesken nag`islang`an detalliq ha`m syujetliq kompozitsiyalardi tan`law arqali orinlang`an. Bul jumislarda avtordin` izleniwshiligin sezemiz. Olardin` tematikaliq mazmunin xaliq eposlardin` syujetine, fol`klorina ha`m omirine bag`ishlang`an tu`rde uliwma bir pu`tin etip birlestiriwge boladi. Ha`zirgi zaman ko`rkem do`retiwshilikti analizlewge qarap, o`zgerip turg`an jag`daylarg`a beyimlesetug`in milliy traditsiyaliq ma`deniyati menen «tiri» baylanisin ko`remiz. Izertlew planda milliy ma`deniyat xaliq tariyxin qayta islewge mu`mkinshilik jaratatug`in en` da`slepki derek a`hmiyetin saklaydi. Su`wretshi ruhlang`an waqitta bularg`a su`yenedi. Mu`sinshilik ko`rip turg`andi oydag`i, ha`zirgini o`tmish penen baylanistradi. Ha`zirgi ha`m tariyx figuralardin` ishki ekspressiv ha`reketi menen bekkemlengen. Na`tiyjede lirika ha`m monumentalıq tamashagoyge zaman kartinasin korsetip birlesip ketedi.

Ha`r bir shig`armada mu`sinshiliktin` individual metodi jumistin obrazliq qurilisina g`a`rezli tema menen ushirasiwi bolip o`tedi. Ma`seleni sheshiwde ko`rkem tema naturag`a kiriwge mu`mkinshilik jaratatug`in balansti du`zedi, biraq bunda avtorliq fantaziya ha`m intuitsiya qosimsha da`lil esabinda shig`adi.

Su`wretshiler shig`armalardin` syujet ha`m personajlardin` qaraqalpaq xalqinin` qosiq ha`m an`izlarinan tabadi. Bul A.Atabaevtin` do`retiwshiligi dekorativ nikaplar, J.Kuttimuratovtin` shig`armalarindag`i simvollastirilg`an ta`biyat obrazlari, D.Toreniyazovtin` jumislarindag`i fol`klorliq (xaliqliq) obrazlar. Su`wretshilerdi o`zinde ko`plegen a`wladlardin` ta`jiriybesin birlestiriwshi xaliqliq minezleme - tipler tartadi. Bul jumislar plastikanin` o`zgesheligi qurilisinin` kompaktlig`i, monolitliginde, sonin` menen birge formalarinin` jen`illiginde. Shig`armalar ishki qarsiliqa iye a`piwayi sheshimi menen ayiriqshalanip turadi. Emotsionalliq izleniwshilik, en` tiykarg`isi -

xaliq an`izlari stilistikasina sa`ykes, personajlardin` minezlemelerin` ashiliwi bar. Sonin` menen birge usta skul`pturaliq forma ha`m qorshap turg`an ken`islik ayqin ko`rinetug`in «ten` salmaqti» variantlarg`a ko`birek qaraydi. Bul shig`armalardig`i barliq na`rse, artislik jaqinlasiwdan baslap mayda - shu`yde sine deyin skul`ptorliq detallardi, tamashagoy ha`m su`wretshi arasindag`i en` jaqin qatnasti qurawg`a xizmet etedi.

II-BAP. Mu`sinshilik ha`m arxitektura

Mu`sinshilik tiykarinan barliqti plastikaliq tu`rde su`wretlew o`neri bolip tabiladi. Bunda mu`sinler tu`rli jo`nelislerde, tu`rli orinlarda, tu`rli ko`lem ha`m ko`rinislerde ha`m ha`r qiyli materiallar menen a`melge asiriladi. Mu`sinlerdin` tu`rleri ha`r tu`rli mazmundag`i syujetli yaki mag`anali ko`rinislerde jaratiliwi mu`mkin. Onin` tiykarg`i maqseti a`tiraptag`i go`zalliqti ha`r ta`repleme mazmunli etip ko`rsetip bolip tabiladi.

Mu`sinshilik ko`plegen jillar, a`sirler dawaminda tu`rli ko`rinislerdi payda etken. Onin` tiykarg`i waziypalarinin` biri bull arxitektura ha`m qurilis penen baylanisli bolg`an ornin belgileydi [10; 16-17].

Arxitekturaliq qurilmalar ko`binshe dekorativlik bezewler arqali ja`nede bayitilip, o`zinin` tiykarg`i maqsetine muwapiq skul`pturaliq kompozitsiyalar menen toliqtiriladi. Su`wretlew o`neri ha`m arxitektura bir-biri menen tig`iz baylanista bolip, ayirim jag`daylarda arxitektura tikkeley su`wretlew o`neri tu`rleri qatarinan orin alg`an. o`ytkeni tariyxqa na`zer salg`animizda ko`plep arxitektorlar xudojnikler siyaqli ba`lent pa`rwaz etken ilham na`tiyjesinde suliw du`rdanalar do`retip otirg`an. Bul du`rdana retinde qabil etiletug`in arxitekturaliq kompozitsiyalar arxitektorlardan ko`z izlenislerdi, do`retiwshilikni talap etedi. Bunday arxitekturaliq shig`armalar belgili bir stil` yaki ko`rkem ag`imlar printsipleri tiykarinda jaratiladi. A`yyemgi Egipet, Gretsiya, Rim, Orta a`sirler ha`m onnan keyingi da`wirlerde jaratilg`van ataqli arxitekturaliq estelikler quraminda sha`rtli tu`rde skul`pturaliq bezewler elementleri bar. Qaraqalpaqstan aymag`inda ko`p jillar dawaminda alip barilip atirg`van arxeologiyaliq qazilmalarda ashilg`an qala, qorg`anlar ha`m patsha saraylarinin` diywallari ha`m inter`erleri skul`pturaliq kompozitsiyalar menen bezelgen. Misali, Topiraq

qala, Jampiq qala, Aqshaxan qala imaratlarida diywalgʻan ornatilgʻan muʻsinler qaldirqlari tabilgʻan. Ayrtam qalasi qaldirqlari (Oʻzbekstan Respublikasi) arasinan tabilgʻan muzika aʻsbaplarin shertip atirgʻan sazendelerdi suʻwretlewshi friz qaldirqlari bolsa Puʻtkil duʻnʻya juʻzine belgili bolgʻan bahali koʻrkem oʻner duʻrdanalarininʻ biri sanaladi. Muʻsinshilik arxitekturaliq qurilmalar menen birgelikte, ayirim jagʻdaylarda bolsa arxitekturaliq kompozitsiyaninʻ bir boʻlegi retinde ornatiladi. Yagʻniy, bunday jagʻdaylarda imarattinʻ diywal boʻleginde yamasa imarat aldi taʻrepi – fasad koʻrinishininʻ, al koʻbinshe oʻz aldivna boʻlek koʻriniste imarat aldindagʻi maydanda, teksheler boʻlimlerinde, bagʻanalar -oʻreler (kolonnalar haʻm yarim kolonnalar) koʻrinishlerinde, esik GUʻZI, darwazalar haʻm basqa da boʻlimlerde ornatilgʻan boliwi muʻmkin. Sonday-aq, muʻsinshilik kompozitsiyalari bagʻlargʻa, park ansambllerinde, jol boyinsha, koʻpiplerde, daʻrʻya yaki kanal jagʻasina da bezew retinde ornatiladi.

Muʻsinshilik kompozitsiyalari menen qala koʻrinishin bayitip bezewdegi enʻ basli misal – bul belgili waqiya, saʻneler yaki jaʻmiyette belgili orin qaldirgʻan insanlar huʻrmetinde ornatilatugʻin estelikler bolip tabiladi. Olar haʻr qiyli koʻlemdi turli mazmunda boladi, biraq olar haʻr taʻrepten qaragʻanda koʻzge taslanip turatugʻin, este qalatugʻin daʻrejede boladi. Koʻbinshe bunday estelik-monumentler qalaninʻ orayliq maydanlarina, ashiiq jerde yaki bolmasa belgili orinlargʻa ornatiladi. Geyde olar oʻzlerininʻ elge tanilgʻan xizmeti yaki oʻzininʻ ati menen atalgʻan oqiw orni imaratlari aldinda, sol imarat haʻwisinde yaki bagʻda da ornatilgʻan boliwi muʻmkin [10 ; 21-23].

Misali: Aʻjiniyaz atindagʻi Noʻkis maʻmleketlik pedagogikaliq instituti imarati aldindagʻi bagʻda Aʻjiniyaz shayir muʻsini (byust) ornatilgʻan Tashkent qalasinda Shastri maydaninda Lal Baxadur Shastri esteligi, Munʻli

anna estelikleri bolsa eslew maydani orayinda ornatilg`an. Rossiyadag`i Neva da`r`yasinin` jag`alawlari ha`m ko`piplerine u`lken ko`lemlerdegi jatirg`an arislanlar figuralari ko`pirdin` arxitekturasinin` kompozitsiyaliq sheshimlerine baylanisli tu`rde ornatilganlig`in ko`remiz. Bunday misallardi ko`plep ushiratiwg`a boladi. Bunda biz monumental mu`sinshilik ha`m arxitektukranin` baylanisin atap o`tppekshimiz. Arxitekturaliq sheshimler menen tig`iz baylanista bolg`an monumental mu`sinshilik belgili rol` atqaradi. Bunda ol tek g`ana bezew retinde bolip qalmastan, ol o`zine bekitilgen wavziypalardi da atqarip turiwi mu`mkin. Ma`selen A`yyemgi Egipet ha`m Gretsiyada adamnin` figurasi kolonnalar ha`m yarim kolonnalar retinde de paydalanilg`an. Gretsiyali arxitekturalar bir waqittin` o`zinde do`retiwshi xudojnik –mu`sinshiler de bolg`an. O`ytkeni olardin` jumislarinda mu`sinshilik aniq ha`m juwapkerli orindi iyelleydi. Sol da`wirde u`rdiske aylang`an jag`daylardin` biri arxaika da`wirindegi ku`le shiray berip turg`an jas qizlar ha`m jigitlerdin` figuralarin (mu`sinlerin) kolonnalar retinde ornatiliwi bolip, olar koralar ha`m kuroslar dep atalgan. Olar ibadatxanalar, saraylar, ja`miyetlik orinlarda ornatilg`an bastirmalar ushin qollanilg`an. Misali, Afina anropolindegi ibadatxanalaroda elege shekem koralar ornatilg`an ashiq galereyalarin ko`riwge boladi. Arxitekturaliq sheshimge iye bolg`an ja`ne bir misali – bull fontanlar.

Mu`sinshilik kompozitsiyalari bull jerde de o`z ornin tapqan. Mu`sinler tu`rli mazmunda bolip, bull jerde bir neshe funktsiyani atqaradi. Bunday fontanlar tamashago`yler ushin ten`siz ha`m biyta`kirar zawiq bag`ishlaydi. Usinday fontan-estelikler arasinda Rimdegi orayliq maydaninda ornatilg`an u`lken ko`lemli fontan este qalarliq ta`sir qaldiradi.

III-BAP. Bina aldina mu`sinshilik kompozitsiyalarin islew

a) Belgili tema tan`law

Men usi diplom jumisinin` temasi u`stinde izlenisler ju`rgizgen waqtinda ko`plegen vapriantlardi korip shiqtim. Mu`sinshilik tarawinedag`i ko`plegen jetiskenshiliklerdi ko`zden o`tkerdim ha`m jaqinnan tanisip shiqtim. Men o`zimmnin` imka`niyatlarim, qizig`iwshilig`im ha`m ta`jiriybelerime tayana otirip, diplom jumisinin` ilimiy basshimnin` bir qatar pikirleri ha`m usinislari ko`rip shig`ip, ko`plegen izlenisler, oylassiqlar na`tiyjesinde bir pu`tin ideyani islep shig`iwg`a ha`mde usi ideyaniv talqilap, sonin` ala rawajlandiriwg`a bel bayladim. Diplom jumisi ushin mu`sinshilik tuwrali ha`r tu`rli mag`liwmatlar –kitaplar, jurnallar, maqalalar, su`wretler toplandi. Olardi ko`rip shig`ip, ha`r qiyli pikirler payda boldi. Da`slep usi bag`darda tu`rli janrlardag`i kompozitsiyalarg`a itibar berdim. Su`wretlerde, fotosu`wretlerde belgili bir mazmundag`i, syujetli kartinalar qatarinan orin alg`an rel`ef ko`rinisli mu`sinshilik kompozitsiyalari da ju`da` qiziqli etip islengenligi menen ajiralip turdi. Da`slep men olarg`a ju`da` qiziqtim ha`m rel`ef ko`rinislerindegi kompozitsiya islew pikiri payda boldi. Olardi u`yrenip, izlenip, tu`rli variantlarda qaralama sizilgan su`wretlerimdi diplom jumisi ilimiy basshim menen birgelikte ko`rik shiqtim. Bul qaralama su`wretlerdegi syujetler ju`da` quramali, birewleri onsha isenimli bolmagan, birewleri bolsa toliq emes, birewlernin` syujetleri tu`siniksiz, birewleri temasi menen baylanissiz tu`rde bolg`anlig`i menen qatti oylandirdi ha`m olardi qayta ko`rip shig`ip, basqa ko`rinisler u`stinde jumis islewge diqqat bo`liwime tuwri keldi. Biraq, keyingi islegen eskizlerim bureng`ilarinan anag`urlim bayiraq, tu`sinikli, belgili kompozitsiya sheshimine tiykarlang`an boliwina qaramastan, material menen jumis baslawim ushin isenim payda bolmadi, sebebi bul jumislarimnan menin` toliq kewlim tolmay atirg`anin sezdim. Mine, sonin` ushin men mu`sinshilik kompozitsiyasinin` basqa texnikaliq

imkaniyatlarin o`zlestire basladim. Bunda men mu`sinshiliktin` basqa tu`ri-aylanba skul`ptura ko`rinislerindegi belgili esteliklerdi ko`rip shiqtim. Olardin` basim ko`pshiligi ekspozitsiya zallarinda arnawli tu`rde jaratilg`an do`retpeler ekenligin ko`rdim. Biraqta bunday mu`sinler arasinda bina aldina yaki parklerde, bag`larda ornatilganlari da az emes eken. Bunday imka`niyatlardin` bar ekeni ha`m aylanba mu`sinlerdin` ko`rinisleri mene ju`da` qiziqtiradi. Men usi pikirlerimdi qaralama su`wretlerge tu`sirdim ha`m ilimiy basshim menen oylastim. Ko`plegen eskizler islew na`tiyjesinde mu`sinshilikte ken` taralg`an ko`rinislerden biri – jas kelinshek obrazin ko`rsetiwdi maqul ko`rdem. Usinday obraz arqali ha`r qiyli ta`biyat ha`m turmisliq qubilislardi, ishki sezgiler yaki belgili ha`diyselerdin` tu`siniklerin o`zine ja`mley alg`an timsallardi ko`rsetiwge boladi. Bug`an misallar ju`da` ko`p olardan «Ba`ha`r», «Na`wshe», «Jasliq», «Ana jer», «A`miwda`r`ya» ha`m basqa temalardi atap o`tsek boladi. Bunnan tisqari «A`rman», «Qiyal», «Tan`», «Tu`n`», «Go`zzal», «Oyg`a shu`mip otirg`an qiz», «Sag`inish» qusag`an sezimlerde ko`rsetiwshi obraz ko`plegen mu`sinshiler jaratqan kompozitsiyalar qatarinda ushirasadi. Mine usillardin` ba`rin ko`rip shig`ip «Gu`ze uslag`an kelinshek» dep atalg`an mu`sin kompozitsiya islewdi oylastirdim. Bunday mu`sin bina aldina ornatiw ushin ju`da` qolayli ha`m bina aldi ta`repin bezep turadi. Usillardin` ba`rshesin ko`z aldim elesletip turip, uliwmalik eskizler issledim. Olardi bir-birine salistirip turip, arasinan en` unamli ha`m toliq tamamlang`an tu`rde islengenin ajiratip aldim. Bul ko`rinisti elede toliq islep shig`ip, keyingi basqishqa, yag`niy onin` kishi ko`lemdegi eskiz variantli mu`sin-ko`rinisin plastilninen islep ko`rdim.

b) Jumisti baslaw : karkas, razmer baslanq`ish jumislari

Oylastirip islegen mu`sinshilik kompozitsiyasin kishi ko`lemde islep ko`rdim ha`m onin` plastikaliq imkaniyatlarin toliq ko`rip shiqtim. Plastilinde islengen variantlardin` en` jaqsisin u`lkeytip, yag`niy onin` o`zinin` toliq razmerlerinde islew ushin qolayliqlar jaratiwg`a kiristim. Original ko`riniste onin` razmeri _____sm boliwi kerek. Bull razmer menin` oylawimsha bina aldina qurilisi ushin ju`da` qolayli, ko`rinisi ko`rkem ha`m tamashago`y oni aylana tamasha etiwi ushin an`sat dep oyladim. Mine, sonin` ushinda usi o`lshemlerde toqtadim. Usinday razmerlerge iye yaki usi ko`lemlerge jaqin bolg`an ko`rinislerdegi mu`sinlerdi ko`rip shiqtim. Bunin` ushin usinday mu`sinler ornatilg`an jerlerge bardim, muzeylerdegi ko`rgizbelardi tamashaladim. Olardin` jaratiliw jag`daylarin, materiallarin u`yrenip bardim. Men o`zimmnin` islep shiqqan eskizlerime tiykarlang`an halda gipsten (albastr) kompozitsiya islewdi maqul ko`rdim. En` da`slep karkaslardi tayarlaw kerek. Bunin` ushin qalin simlarp ha`m ag`ashlardan paydalandim. Mu`sinnin` karkasli tiykarinan oylastirilg`an kompozitsiyani jaratiwda olardin` negizi bolip xizmet etedi ha`mdje materialdin` anag`urlim tejelip isleniwine imka`n jaratadi. Karkas mu`sindi bekkem uslap turadi, onin` formasinin` mayisip, qiysayip ketiwine jol qoymaydi. Karkas islewde mu`sinnin` tiykarg`i ko`rinisi, dene ha`m onin` ha`reketi, jag`dayina tiykarlaniw za`ru`r. Usi bag`dardla karkas qolayli ha`m denenin` uliwma ko`rinisip buzip ko`rsetpeytug`in boliwi kerek. Eskiz boyinsha mu`sin tik turg`an, denesi yarim burilip turg`an ha`m hayal tulg`asi bolip turadi.

Mu`sinshilikte adam denesining tu`rli jag`daylarda su`wretlewi belgili. Aynala skul`pturada adam tulg`asi tik turg`an ha`m tolig`i menen ko`rsetiliwi statuya dep ataladi. Al, egerde belden joqari yaki ko`kirekten joqari ta`repi su`wretlense, onda ol byust dep ataladi. Men diplom jumisimda usi skul`ptura tu`rlerinen statuya halatindag`i toliq figurali kompozitsiya ilsemekshimen.

Sonin` ushin figuranin` toliq ko`rinishin bekkem uslap turiwshi karkas islep aliwim kerek boladi. Sebebi statuya tayar bolg`annan son ol mo`rt yaki qiysayip ketpewi kerek. Karkas uliwmalıq massani jaqsi uslap turadi, qurilis massasi bir ta`repke awip ketmeydi, qisayip yaki sinip ketpeydi.

Karkas bolajaq statuyanin` jag`dayin ha`m ha`reketin bekkemlep turadi, sonin` ushin oni usi ko`rinishke jaqin tu`rde islep shig`iw za`ru`r. Bekkem karkas islegennen son` karkas u`stine baslang`ish qatlam qoyip shig`iladi. Baslang`ish qatlam karkasqa bekkemlep su`rtilip shig`iladi, son`inan onin u`stine ja`ne basqa qatlamlar ornatilip shig`iladi. Ha`r bir qatlam bekkemlenip, olardin` arasinda hawa yaki bosliq qalip ketpewi kerek. Qatlamlar tig`iz ornatilip, tig`ivzlap bekkemlenedi. Usilayinsha qatlam-qatlam etip en` sirtqi ko`rinishke kelgenshe tig`izlanip bekkemlenip kele beredi. Uliwma ko`rinishin yag`niy sirtqi tulg`anin` ba`ri tayar bolg`ansha islep shig`adi. Sirtqi ko`rinishi uliwmalıq bolip islegennen son` tegislenedi – bunda artiq jerleri alinip, jetpey turg`an jerlerine qosip shig`iladi

Solay etip, mu`sinnin` toliq ko`rinishin islep shiqtiq. Kompozitsiyada bir pu`tin tulg`a ha`m onin` shep qoli sa`l bu`gilip uliwma tulg`adan ajiralip turg`anin karkas islew waqtında belgilep alamiz, al albastr bo`listirilip dizip atirg`anında qollardin qalinlig`ına qaray qoyip shig`aladi. Usilayinshap ayaqlardi da islep shig`amiz. Mu`sini islenip atirg`an jas hayal etegi uzin ko`ylekte bolg`ani menen onin` dene du`zilisın anıqlap ko`rsetiw kerek.

v) Jumisti juwmaqlaw ha`m aqirg`i ko`rinishi

Mu`sın islewde adam denesinin` plastikaliq anatomiyasi, onin` ha`reketlerin ko`rsetiw, xarakterlik jag`dayların toliq ko`rsetiw za`ru`r. Tan`lap aling`an tema boyınsha tik turg`an, qasina kishkine gu`ze uslap turg`an jas hayal tulg`asin islep shig`iw maqset etip aling`an. Tulg`ani tegislep shig`amiz ha`m sirtqi ko`rinishinde za`ru`r bolg`an ko`rinishlerdi belgileyemiz. En` baslisi onin` bet a`lpeti, ha`reketin ko`rsetiw. Milliy

nag`islardan ibarat bolg`an bas kiyim ha`m onin` u`stindegı kiyimdegı aldındag`ı ken`lew jolaqta ja`ne belindegi belbewinde ko`rsetilgen. Hayaldin` tulg`asi tik halında, bir dizesi sa`l bu`gilgen, on` qoli to`men tu`sirilgen, shep qoli shig`anaqtan bu`gilgen ha`m gu`ze uslap tur. Gu`ze denesine jabistirilip islenedi. Ol basına biyik bas kiyim kiygen, u`stine u`lken oramal jabilg`an, oramaldin` ushi moynına oralıq arqasına taslang`an. Ol iyinlerin sa`l aldığ`a burıp, basın qaptalg`a ha`m sa`l artqa burg`an. Onin` pu`tkil tulg`asi oraylıq vertikal`dan burilin`qırap turg`an halda islengen tulg`anın` en` u`stki qatlamın shpatel`menen tegislep, bel-a`lpetin tolıq islep shıqtım-beti so`zilg`an, tegis, qaslari qalın` qiyilg`an. Ko`zleri u`lken, ken` ashilg`an, qır murinli, erinlerin qımtıp jawıp tur. Onin` bet-a`lpetinde a`piwayı ha`m tamashago`yge tigilip qarap turg`an qo`z-qarasin ko`riwge boladı.

Kiyimlerinin` nag`isların tolıq ko`rsettim, ha`r bir nag`is oyıp islendi. En` son`g`ı jumis- uliwma tulg`anı tegislep, gedir-budir jerlerin qaldırmay shlifovka islew boldı. Bull jumislardan son` bronza ren`li boyaw menen tulg`anı tolıg`ı menen boyap shıqtım. Bunin` ushin men tulg`anı bir neshe ret boyaw shıqtım.

JUWMAQLAW

Qaraqalpaq milliy miyraslarin saqlaw olardi su`wretlew o`neri shig`armalarinda sa`wlelendiriw u`lken a`hmiyetke iye bolip tabiladi. Atababalarimiz jasag`an da`wirlerden bizge jetip kelgen tu`rli estelikler, arxeologiyaliq tabilmalar tu`rli waqiyalar tuwrali mag`liwmat beredi. Xudojnikler o`zlerinin` shig`armalarinda milliy ko`rinisler, tariyxiy ha`diyselerdi ken` tu`rde su`wretlep atir. Ha`zirgi waqitta respublikamizdag`i u`lken o`zgerisler bolip atirg`an zamanda bunday qubislarg`a diqqat elede ko`beymekte.

Jeke adamnin` ruwxiyliq o`zin tu`siniw temasi, onin` tariyx ha`m ha`zirgi zaman menen baylanisi - mine Qaraqalpaqstan skul`pturasi ustalardin` do`retiushiliginin ko`sheri. Xudojnikler ha`m o`mir arasinda belgili bir baylanis quraldi, qanday da bir o`tkinshi halqa, usta ushin shin ma`niste bar realiq payda boldi, bul onin` milliy du`n`ya taniwi ha`m tu`siniqi. Skul`ptorlardin` doretiushiliginde qanday da deklarativlik bag`darlama joq. O`zlerinin` do`retiushiliginde erkin ha`m ga`rezsiz izlenisler, olar syujetti tan`lawda, oni beriwde ko`birek juwapkershilikli.

Shet ellerde tanimali bolg`an mu`sinshilerimiz, olardin` do`retken shig`armalari joqari bahalanbaqta.

Mu`sinshilik jillar dawaminda ha`r jerde tu`rli jag`daylardi rawajlanip bardi. Olar ha`r qiyli janrlarda islenedi, al olardin` mazmunina qaray tu`rli atamalar beriledi. Ko`pshilik jag`daylarda arxitekturaliq jaylar menen birge jaratiladi. Olar diywallarg`a islengen ya bolmasa arxitekturaliq qurilmanin` dawami sipatinda fasad ko`rinishin bezew ushin onin` aldinda o`z aldina bo`lek kompozitsiya boliwi da jiyis ushirasadi. Olardin` razmerleri ha`r qiyli boladi.

Usi temadag`i mag`liwmatlardi toplaw barisinda ko`p na`rselerdi bildim. Bunin` ushin ko`p kitaplar, junallardi, internet tarmag`inan bir qatar mag`liwmatlar aldim. Usi taraw boyinsha qa`niygeler menen ushirasip, o`zim tu`sinbegen ko`plegen na`rselerdi sorap bildim.

Mu`sinshilik tarawinda diplom jumisin praktikaliq tu`rde belgili temada alip bardim. Usi da`wirde men bull jumislarg`i qizig`iwshilig`im artti. Men oylayman usi diplom jumisimdi keltirilgen misallar, ta`jiriybe ha`m basqa mag`liwmatlar mug`allimler, talabalar ha`m mu`sinshilikke qizig`iwshilar ushin ju`da` qolayli.

Paydalanilg`an a`debiyatlar dizimi :

1. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Toshkent, 1997 yil 29 avgust
2. Ta`lim to`g`risidagi O`zbekiston Respublikasi qonuni. Toshkent, 1997, 29 avgust
3. I.A.Karimov. «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin». T., 1994
4. I.A.Karimov. «Bunyodkorlik yo`lidan». II-tom, T., 1996
5. I.A.Karimov. «Barkamol avlod orzusi». Toshkent. 1999
6. I.A.Karimov. «Joqari ma`na`wiyat-jen`ilmes ku`sh». T.2008
7. I.A.Karimov. O`zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. Toshkent, 2012
8. Abdullaeva N.D. «San`at tarixi». Toshkent, 2001
9. Allamuratov A. Q araqalpakistan iskusstvosinin` tariyxinan N.,1968
10. Boymetov B, Haykaltoroshlik va plastik anatomiya. Toshkent, 2007
11. Azimova B. Natyurmort tuzish va tasvirlash metodikasi. T., 1984
12. Abdurahmonov G.M. Rangtasvir va kompozitsiya.- Toshkent, 1995.
13. Abdurahmonov G.M. Kompozitsiya.- Toshkent, 2010.
14. Boymetov B. Qalamtasvir asoslari. Wquv qwllanma. T.,1999
15. Boymetov B, Abdirasilov S. Chizmatasvir. O`rta maxsus kasb-hunar kolledjleri uchun o`quv qo`llanma. T., 2004
16. Boymetov B. Qalamtasvir. Darslik 1-qism. T.,2006
17. Nabiev M.N., Azimova B.Z. Rasm chizishni o`rgatish metodikasi. T., 1976
18. Oripov B. Tasviriy san`at darslarini samaradorligini oshirish omillari. T., 1978
19. Su`wretler so`yleydi. // Sa`niyat//. № 1. 2004

20. Tojiev V. Qalamtasvir asoslarini o`rganish. T.1994
21. Tojiev B. Qalamda manzara chizish (oqir qollanba). T., 2000
22. Tolipov N., Abdirasilov S., Oripova N. Rangtasvir (1-qism). T., 2002.
23. Tolipov, N. Abdirasilov S. Oripova N. Rangtasvir (2-qism). 2003
24. Tolipov, N. Abdirasilov S. Oripova N. Rangtasvir. 2005
25. Tolipov, N. Abdirasilov S. Oripova N. Rangtasvir . 2006
26. Hasanov R. Narsaning o`ziga qarab rasm chizish. T., 1963
27. Hasanov R. Yosh avlodni san`at vositasida estetik ruhda tarbiyalash. T., 1982
28. Hasanov R. Tema asosida rasm chizish jarayonida estetik tarbiya. T., 1980
29. Izentaev J. Da`wir menen ten` qa`dem taslap. // j. «Sa`niyat» № 3-4, 2007
30. Eldesbaev K. Su`wretlew o`neri tiyisli terminler, atamalar ha`m geypara mag`liwmtalar // Ustaz joli. 29.01.2005.
31. www.pedagog.uz
32. www.nbgf.intal.uz
33. [Gigart. ru](http://Gigart.ru)
34. www.ziyonet.uz
35. www.edu.uz